

WAGENINGENUR

For quality of life

wetenschapswinkel

Wie zorgt voor wie?

Op weg naar een duurzame relatie tussen stad en platteland

Christel Engelen

April 2009

Rapport 253

Wie zorgt voor wie?

Op weg naar een duurzame relatie tussen stad en platteland

Christel Engelen

Leerstoelgroep Biologische Landbouwsystemen
Wageningen Universiteit

Colofon

TITEL

Wie zorgt voor wie?

Op weg naar een duurzame relatie tussen stad en platteland

FINANCIERING

Wetenschapswinkel, Wageningen UR

PROJECTUITVOERING

Onderzoeker: Ir. Christel J.M. Engelen
Leerstoelgroep Biologische Landbouwsystemen

PROJECTCOÖRDINATIE

Ir. Irene M.G. Gosselink (Plant Research International)

FOTO'S:

Christel Engelen, tenzij anders vermeld (Biologische Tuinderij Rafelder, Etten)

LAY-OUT

Hildebrand DTP, Wageningen

DRUK

Grafisch Service Centrum Van Gils B.V., Wageningen

ISBN

978-90-8585-184-4

WETENSCHAPSWINKEL WAGENINGEN UR

Rapportnummer 253, april 2009, www.wetenschapswinkel.wur.nl

Wie zorgt voor wie?

Op weg naar een duurzame relatie tussen stad en platteland

Rapportnummer 253

Christel Engelen, Wageningen, april 2009

Leerstoelgroep Biologische

Landbouwsystemen
Marijkeweg 22
6709 PG Wageningen
www.bfs.wur.nl

De leerstoelgroep Biologische Landbouwsystemen richt zich op het ontwikkelen en verspreiden van nieuwe wetenschappelijke kennis om duurzame landbouwsystemen te analyseren, te ontwerpen en te evalueren. Hierbij staat eco-effectiviteit centraal en wordt speciale aandacht besteed aan biologische landbouw.

Business Unit Agrosysteemkunde Plant Research International

Bornsesteeg 65
6709 PD Wageningen
www.pri.wur.nl

Plant Research International is een onderzoeksinstituut voor strategisch en toepassingsgericht onderzoek. Het werkterrein loopt van DNA-niveau tot concepten voor productiesystemen. Agrosysteemkunde staat voor duurzame agrarische productie en duurzaam land- en watergebruik met respect voor mens, milieu en natuur.

Wetenschapswinkel Wageningen UR

Postbus 9101
6700 HB Wageningen
(0317) 48 39 08
e-mail: wetenschapswinkel@wur.nl
www.wetenschapswinkel@wur.nl
www.wetenschapswinkels.nl

Maatschappelijke organisaties, zoals verenigingen en belangengroepen, die niet over voldoende financiële middelen beschikken, kunnen met onderzoeksvragen terecht bij de Wetenschapswinkel Wageningen UR. Deze biedt ondersteuning bij de realisatie van onderzoeksprojecten. Aanvragen moeten aansluiten bij de werkgebieden van Wageningen UR: duurzame landbouw, voeding en gezondheid, een leefbare groene ruimte en maatschappelijke veranderingsprocessen.

Inhoud

Voorwoord.....	vii
Samenvatting.....	ix
1 Inleiding.....	1
2 Landbouw- en plattelandsbeleid	3
2.1 Europees landbouwbeleid.....	3
2.2 Het beleid van LNV	3
2.3 Europees en Nederlands plattelandsbeleid.....	5
2.4 Biologisch landbouwbeleid.....	6
3 Ontwikkelingen en algemene trends in de landbouw en op het platteland.....	9
3.1 Inleiding.....	9
3.2 Multifunctionele landbouw.....	10
3.2.1 Multifunctionele landbouw algemeen.....	10
3.2.2 Boerderijeducatie.....	11
3.3.3 Zorglandbouw.....	12
3.3.4 Agrarische kinderopvang.....	13
3.3.5 Verkoop op bedrijfsniveau	15
3.3.6 Verblifaccommodatie/recreatie.....	16
3.3 Relatie stad-platteland.....	18
3.3.1 Stadslandbouw.....	18
3.3.2 Stedelijke voedselstrategieën	19
3.3.3 Streekproducten en (regionale) ketenontwikkeling.....	22
3.3.4 Publieke sector catering.....	23
3.4 Ontwikkelingen in de biologische landbouwsector.....	24
3.4.1 Biologische consumptie	24
3.4.2 Biologische land- en tuinbouw	26
3.5 Trends in consumptiestijlen van burgers	27
4 Aanbod aan ondersteuning.....	29
4.1 Multifunctionele landbouw en plattelandsontwikkeling.....	29
4.2 Verschillende verbrede landbouwactiviteiten.....	30
4.3 Relatie stad-platteland.....	32
4.4 Biologische landbouw	32
Literatuur.....	35

Verkoop van biologische producten op de markt.

Voorwoord

In 2008 heeft Christel Engelen onderzoek gedaan naar de ontwikkelingsmogelijkheden voor het Centrum Biologische Landbouw Flevoland (CBL) in Lelystad. Dit onderzoek is door de Wetenschapswinkel op verzoek van het CBL uitgevoerd. Het CBL verrichte in het verleden een voortrekkersrol binnen de biologische landbouw. De biologische landbouw heeft inmiddels een stevige positie binnen de landbouwsector verworven. Het CBL bezon zich daarom op de vraag hoe en op welk gebied het een nieuwe voortrekkersrol kan vervullen. In het rapport van dit onderzoek zijn veel aspecten beschreven die niet alleen van toepassing zijn op het CBL maar ook voor een breder publiek interessant zijn. De wetenschapswinkel heeft daarom besloten om de algemene delen van het rapport voor het CBL afzonderlijk te publiceren. Omdat het CBL haar wortels heeft in de biologische landbouw is ook in deze uitgave uitgebreid aandacht besteed aan de biologische landbouw als aparte sector.

Deze uitgave krijgt de titel “Wie zorgt voor wie?” Hiermee willen we benadrukken dat een sterke onderlinge relatie tussen stad en platteland de basis is voor een duurzame samenleving. De stad heeft het platteland nodig en de stad het platteland! Immers de stad heeft consumenten, patiënten, cliënten en recreanten, allen met zo hun eigen behoeften. En het platteland kan in veel van deze behoeften voorzien. We zien dit als een positieve afhankelijkheid. Een duurzame samenleving bestaat uit zowel een leefbaar en beleefbaar platteland als een leefbare en beleefbare stad.

Voor deze uitgave heeft Christel Engelen in januari en februari van 2009 de algemene delen geactualiseerd. Hiervoor wordt zij hartelijk bedankt. Ook dank aan Han Wiskerke (Hoogleraar Rurale Sociologie van de Wageningen Universiteit) voor het kritisch doorlezen en aanvullen van dit rapport.

Iedereen die snel op de hoogte wil zijn van de belangrijke (nationale en internationale) ontwikkelingen op het gebied van (biologische) landbouw, verbreding van de landbouw, multifunctionele (stads)landbouw en stedelijke voedselstrategieën e.d. heeft hiermee een compact overzicht dat de basis kan zijn voor verdere verdieping.

Omdat dit rapport de stand van zaken weergeeft en beschrijvend van aard is, is het weinig zinvol om conclusies te trekken en aanbevelingen te doen. Dit wordt wel gedaan in het oorspronkelijke rapport voor het CBL. Het oorspronkelijke rapport 247 “Ontwikkelingsmogelijkheden voor het Centrum Biologische Landbouw” is te downloaden op de website van de wetenschapswinkel: www.wetenschapswinkel.wur.nl.

Irene Gosselink
Projectleider

Samenvatting

Dit rapport beschrijft de ontwikkelingen naar een meer duurzame en maatschappelijk gerichte landbouw en platteland. Uit de analyse blijkt dat duurzaamheid binnen de agrarische sector en op het platteland een steeds belangrijker thema vormt. Biologische landbouw speelt hierin al lange tijd een belangrijke rol als kraamkamer voor vernieuwingen. De biologische sector is echter nog steeds klein van omvang en de stimulering van de productie en consumptie van biologische producten blijft nodig.

Multifunctionele landbouw, een multifunctioneel platteland en versterking van de relatie stad-platteland krijgen steeds meer aandacht. Op het gebied van multifunctionaliteit is er dan ook veel in ontwikkeling. Zo werkt de Taskforce Multifunctionele Landbouw, die door het ministerie van LNV in 2008 is ingesteld, aan het bevorderen van kennisuitwisseling tussen kennisinstellingen en de praktijk.

De versterking van de relatie stad-platteland bevindt zich nog in een relatief pril stadium in Nederland. Een aantal steden is bezig met een stedelijke voedselstrategie, maar van netwerkvorming en het vastleggen en verspreiden van praktijkkennis is nog geen sprake. 'Duurzame catering' staat in Nederland nog in de kinderschoenen, maar er komt hiervoor wel steeds meer aandacht al dan niet als onderdeel van een bewustwording over voedingspatronen op stedelijk niveau.

In Nederland zijn enkele stadsboerderijen. Wageningen UR - PPO is momenteel bezig om de stadslandbouw in Nederland op de kaart te zetten. Hiervoor dient Almere als "proeftuin".

Stadsboerderij Almere. (Bron: www.geheugenvanalmere.nl)

Verkoop van producten in de boerderijwinkel.

Schoolkinderen planten sla.

1 Inleiding

Binnen de landbouw en op het platteland hebben de afgelopen decennia een aantal interessante ontwikkelingen plaatsgevonden. Aan de ene kant zien we een afname van het aantal landbouwbedrijven en arbeidskrachten in de landbouw. Er vond op veel bedrijven schaalvergroting, een verschuiving naar minder grondgebonden productie en een toename van de arbeidsproductiviteit plaats. Bovendien zijn de reële prijzen gedaald en is het aandeel van de agrarische sector in de nationale economie afgenomen (Silvis, 2008). Dit had een afname van het aantal landbouwbedrijven en arbeidskrachten in de landbouw tot gevolg.

Aan de andere kant vond er een mondiale ontwikkeling plaats in de voorziening van goederen en diensten, zoals voedsel en zorg, waardoor de regionale binding tussen consument en landbouwproducent sterk afnam. Hierdoor zijn de plaats van verwerven en nuttigen ruimtelijk en sociaal los van elkaar komen te staan. Er is een fysieke en sociale afstand ontstaan tussen producent en consument (Wiskerke e.a., 2006). Dit had ook gevolgen voor de beleving van het platteland. Hoewel de landbouw de grootste grondgebruiker is van het platteland wordt het platteland door de stedeling vooral geassocieerd met rust en ruimte en niet met productie van voedsel (Heins, 2001, 2002). De relatie tussen de producent en de consument van voedsel is anoniem geworden. Hierdoor weet een deel van de consumenten tegenwoordig niet meer hoe voedsel tot stand komt, wat gezond voedsel is en hoe het te gebruiken (Wiskerke e.a., 2006).

Tevens heeft ons huidige productie- en consumptiepatroon negatieve gevolgen voor het milieu. Voedsel wordt de hele wereld over getransporteerd. Dit heeft een grote uitstoot van CO₂ tot gevolg. Ook is het energieverbruik hierdoor hoog.

Bovenstaande ontwikkelingen zijn in onze maatschappij niet onopgemerkt gebleven. Vanuit verschillende (invals)hoeken wordt tegengas gegeven. Mede als gevolg van de landbouwcrisis in de jaren negentig is een groep agrariërs begonnen met het verbreden van hun landbouwactiviteiten. Naast de agrarische productie werden er activiteiten als huisverkoop, agrotourisme, zorg, duurzame energieproductie en natuurbeheer gestart op het agrarische bedrijf. Inmiddels maakt deze groep ongeveer twintig procent uit van de agrariërs. Deze activiteiten creëren niet alleen inkomen, maar zijn voor de agrariër ook van maatschappelijke waarde.

Dit laatste komt ook tot uiting in het (gemeenschappelijk Europese) landbouwbeleid. Het oude markt- en prijsbeleid wordt vervangen door beleid dat specifiek is toegesneden op plattelandontwikkeling. Agrarische bedrijven kunnen een bedrijfstoelage krijgen als ze voldoen aan een achttiental Europese richtlijnen op het gebied van milieu, voedselveiligheid, diergezondheid en dierwelzijn (Relaas e.a., 2005). Ook het ministerie van LNV stimuleert duurzame landbouw en multifunctionele landbouw.

Om de relatie tussen het platteland en de stad te versterken worden initiatieven als stadslandbouw (een boerenbedrijf in of nabij de stad waarbij het bedrijf een duidelijke relatie aangaat met de bewoners van de stad) en stedelijke voedselstrategieën ingezet. Met een stedelijke voedselstrategie wordt geprobeerd een duurzaam voedselsysteem voor een stad tot stand te brengen.

Leeswijzer

In hoofdstuk twee wordt het landbouw- en plattelandbeleid beschreven. In hoofdstuk drie zijn de ontwikkelingen binnen het landbouw- en plattelandbeleid beschreven, alsook de (biologische) landbouw, multifunctionele landbouw en de relatie stad-platteland. Ook wordt in dit hoofdstuk ingegaan op ontwikkelingen binnen de samenleving die hiermee verband houden. In het afsluitende hoofdstuk vier wordt een overzicht gegeven van het huidige aanbod van ondersteuning voor de in hoofdstuk drie beschreven ontwikkelingen.

Deze schoolklas is trots op de zelfgeogste sla.

2 Landbouw- en plattelandsbeleid

Het landbouw- en plattelandsbeleid geven sturing aan de ontwikkelingen binnen land- en tuinbouw en op het platteland. Dit gebeurt door middel van regelgeving en stimulatie. In dit hoofdstuk worden de ontwikkelingen in het Europese en Nederlandse (biologische) landbouw- en plattelandsbeleid uiteengezet.

2.1 Europees landbouwbeleid

Het Nederlandse landbouwbeleid en hiermee alle regelgeving van het Nederlandse Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) wordt voor ruim tachtig procent (in)direct bepaald of beïnvloed door het Europese landbouwbeleid (Meester e.a., 2005). In Europa geldt het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB). In het verleden werd het GLB gekenmerkt door prijssteun en door maatregelen om het productievolume (van bepaalde producten) te beperken. De laatste jaren heeft een omslag plaatsgevonden van prijssteun naar inkomensvoelagen. In 1992 werd met de realisatie van de MacSharry hervorming de weg ingeslagen naar prijsverlaging, inkomenscompensatie gekoppeld aan hoeveelheidsbeperkingen en een meer marktgerichte oriëntatie in het landbouwbeleid. Vanaf 2005 gelden inkomensvoelagen, gebonden aan richtlijnen van de Europese Unie (cross compliance) ter voortzetting van een meer marktgericht beleid met focus en controles op bedrijfsniveau. Markt- en prijsbeleid werden deels vervangen door plattelandbeleid. Dit is gerealiseerd in het kader van Agenda-2000 en Midterm Review (2003-2004) (Oskam e.a., 2005). De cross compliance is vanaf 2005 ingevoerd. Met deze maatregel zijn hectare- en dierpremies vervangen door een bedrijfstoelage. Deze bedrijfstoelage wordt toegekend als bedrijven voldoen aan een achttien Europese richtlijnen op het gebied van milieu, voedselveiligheid, diergezondheid en dierenwelzijn (Relaas e.a., 2005). In november 2008 is een tussentijdse evaluatie uitgevoerd van de landbouwhervormingen uit 2003: de zogenaamde Health Check. Deze evaluatie heeft geleid tot een aantal beleidsaanpassingen met betrekking tot inkomenssteun, markt- en prijsbeleid en plattelandontwikkeling (Ministerie van LNV 2008a):

- **Inkomenssteun**
Er zijn een aantal maatregelen genomen om ervoor te zorgen dat de inkomenssteun in 2013 volledig ontkoppeld is van de productie. Ook is besloten om voor vijf verschillende doeleinden extra inkomenssteun (bedrijfstoelage) te geven. Daarnaast wordt het mogelijk voor landen om een ander model voor de toekenning van inkomenssteun te hanteren. Nederland hanteert momenteel nog het historische model waarbij de inkomenssteun gebaseerd is op de ontvangen steun in het verleden.
- **Markt en prijsbeleid**
Het interventieprijssysteem wordt verder afgeslankt. Er blijft wel een vangnet bestaan voor het geval dat de markt ernstig verstoord raakt. Met het oog op de afschaffing van de melkquota wordt het quotum elk jaar stapsgewijs verhoogd, om zo een zachte landing van het systeem te bewerkstelligen. Hiernaast wordt de superheffing voor de positieve vetcorrectie aangepast.
- Er zal geld dat bestemd is voor inkomenssteun worden overgeheveld naar een fonds voor plattelandontwikkeling. Dit heeft korting op de inkomenssteun voor agrariërs tot gevolg. Het geld uit het plattelandfonds moet worden besteed aan: biodiversiteit, klimaatsverandering, waterbeheer en hernieuwbare energie en de innovatie-inspanningen die bij deze vier thema's plaats vinden.

2.2 Het beleid van LNV

In deze paragraaf wordt het beleid van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit kort beschreven. Er wordt ingegaan op het beleid het ministerie van LNV voor 2008 en 2009. Hierbij is alleen aandacht besteedt aan voor dit rapport relevante onderdelen van het beleid. Voor de volledige weergave van het beleid wordt verwezen naar het rapport "LNV-beleid in 2008" (Ministerie van LNV, 2007a) en het rapport "LNV-beleid in 2009" (Ministerie van LNV, 2008b).

Beleid LNV 2008

Het ministerie van LNV streeft naar duurzaamheid voor een drietal punten:

1. Groene economie;
2. Natuur, landschap, groen en een vitaal platteland;
3. Voedsel.

In het beleid van LNV voor 2008 wordt door het ministerie van LNV (2007a) een aantal veranderingen in de samenleving beschreven. Ten eerste wordt aangegeven dat een toenemende vraag naar kwaliteit ontstaat in plaats van de vraag naar meer. Vervolgens wordt beschreven dat de samenleving zich meer en meer realiseert dat de kracht van een groep of samenleving afhankelijk is van de kracht van de relaties onderling. Tenslotte wordt gesproken van een nieuwe relatie tussen overheid en burger. De overheid wordt steeds meer een partner die een verbindende, stimulerende of katalyserende rol kan vervullen. Het beleid wordt niet meer door de overheid gemaakt voor mensen maar met mensen. Het beleid voor de agrarische sector sluit hierbij aan.

1. Groene economie

Het ministerie van LNV wil "dat de agrarische sector duurzaam produceert en zich verbreedt en versterkt met maatschappelijke taken, zoals zorg, recreatie en natuurbeheer" (Ministerie van LNV, 2007a, p. 10). Als uitgangspunt hiervoor wordt een sterke relatie tussen boeren, burgers en buitenlui en duurzaamheid aangegeven.

Om een multifunctionele landbouwsector tot stand te brengen is in 2008 door het Ministerie van LNV een taskforce multifunctionele landbouw aangesteld. Deze taskforce speelt onder andere een belangrijke rol bij het verbinden van vraag en aanbod. Ook ondersteunde het ministerie van LNV de totstandkoming van een "kennisnetwerk veelzijdig platteland" om bestaande kennis te benutten. Om de landbouwsector duurzamer te maken zijn inkomenstoelagen nog meer gekoppeld aan maatschappelijke doelen en prestaties op het gebied van voedselveiligheid en -zekerheid, de zorg voor het milieu, voor landschap, voor soortenrijkdom en voor het welzijn voor dieren. Hiernaast werd er gewerkt aan het verbeteren van het dierwelzijn door onder andere: onderzoek, kennisoverdracht en het bewust maken van de consument van zijn/ haar invloed op welzijn van dieren door middel van zijn/ haar koopgedrag.

Andere speerpunten in het beleid voor 2008 waren:

- Het vergroten van het aandeel biologische landbouw, zie hiervoor paragraaf 2.4;
- Stimuleren van de ontwikkeling naar een op biologische (groene) grondstoffen gebaseerde economie (Bio-based economie), vooral ten behoeve van een duurzame energiehuishouding. Om een serieus alternatief voor fossiele brandstoffen te maken is veel ontwikkeling en onderzoek nodig. Hiervoor wil het kabinet kennis ontwikkelen, ontsluiten en nieuwe samenwerkingsverbanden tot stand brengen;
- Het ministerie wil dat boeren en tuinders zich kunnen blijven ontwikkelen. Een integraal kennis- en innovatiebeleid spelen hierbij een belangrijke rol. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van de kracht van samenwerken binnen het agrarische kennisstelsel en de groene ruimte. Het ministerie stimuleert hiervoor kennisbundeling, grotere betrokkenheid van onderwijs bij innovatie en kennisprogramma's.

2. Natuur, landschap, groen en een vitaal platteland

Een belangrijk punt binnen dit thema is de realisatie van meer groen in en rondom de stad. Dit groen moet intensief gebruikt kunnen worden en goed bereikbaar zijn vanuit de leefomgeving. Hiernaast is de bevordering van het landelijk gebied voor recreatie een belangrijk punt. Hierbij spelen het realiseren en in stand houden van landelijk aaneengesloten routenetwerken voor wandelen, fietsen en varen en het stimuleren van wandelen over boerenland een belangrijke rol (Ministerie van LNV, 2007a).

3. Voedsel

In 2008 is het beleid sterk gericht op de consument. Hier speelt voorlichting en debat over duurzaam geproduceerd voedsel een belangrijke rol. De wensen van de burger ten aanzien van dierenwelzijn, energie, de inrichting van de groene ruimte en eerlijke handel moeten omgezet worden in gedrag; de rol van burger als consument.

Beleid LNV 2009

Het ministerie van LNV borduurt met haar landbouwbeleid verder op het landbouwbeleid zoals dat hierboven beschreven staat.

1. Groene economie

Om een bio-based economie verder te ontwikkelen stimuleert het ministerie van LNV ondernemers die goede ideeën hebben voor producten en toepassingen met financiële steun en kennis. Hiervoor is door het kabinet een speciaal programma opgezet: Small Business Innovation Research Programme (SBIR), een idee dat vanuit Amerika is overgenomen voor ontwikkeling van innovatieve midden- en kleinbedrijven.

In 2009 wordt door het ministerie van LNV ingezet op de mogelijkheid om ondernemers te belonen voor maatschappelijke prestaties via het Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid.

Ook investeert het ministerie van LNV in de kwaliteit van het onderwijs met als doel meer mensen die groen onderwijs volgen, meer gediplomeerden uit het hoger onderwijs en meer promotieonderzoek in het universitair onderwijs. Ook wordt er ingezet op maatschappelijke stages. Vanaf het schooljaar 2011/2012 zijn maatschappelijke stages verplicht voor heel het voortgezet onderwijs. Het ministerie van LNV wil tienduizend groene stageplekken creëren. Voor de meeste jongeren is de groene sector onbekend terrein. Door leerlingen stage te laten lopen in een groene sector leren ze de waarde van voedsel en natuur beter kennen.

Voor 2009 wil het ministerie van LNV een stijging van 10% van de consumenten bestedingen aan biologische producten en een toename met 5% van het areaal biologische landbouwgrond. Het biologische landbouwbeleid staat beschreven in paragraaf 2.4.

De rijksoverheid heeft als doelstelling om in 2010 voor 100% duurzaam in te kopen. Hiermee wil ze zelf het goede voorbeeld geven.

2. Natuur, landschap, groen en een vitaal platteland

Nederlanders moeten meer tevreden zijn over hun landschap in 2011. Ook moeten in 2011 meer groene gebieden gerealiseerd zijn en is het platteland vitaler en dynamischer. De ministeries van LNV en Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) willen samen met bedrijven en burgers werken aan een landschap waarin mensen zich thuis voelen nu en later. Daarbij is het van belang om bij alle ruimtelijke ingrepen het specifieke karakter van het landschap te behouden.

In 2009 wil het ministerie van LNV het aandeel van de multifunctionele landbouw in de plattelands-economie vergroten. Hier is in 2008 de Taskforce Multifunctionele Landbouw voor ingericht.

3. Voedsel

Het ministerie van LNV is op verschillende manieren bezig de consumenten bewust te maken van voedsel. Jongeren zijn een belangrijke doelgroep voor het ministerie. LNV vindt het belangrijk dat kinderen al op jonge leeftijd verbondenheid ontwikkelen met natuur en voedsel. Het ministerie wil dit bereiken door b.v. smaaklessen op basisscholen, de 'Week van de Smaak' en campagnes samen met het voedingscentrum. Deze kabinetsperiode wil het ministerie een peiling laten uitvoeren onder consumenten om het gedrag van consumenten in kaart te brengen. Hiernaast gaat het ministerie deze kabinetsperiode de dialoog aan met alle betrokkenen over de duurzaamheidsaspecten van de productie en consumptie van plantaardige en dierlijke eiwitten (Ministerie van LNV, 2008b).

2.3 Europees en Nederlands plattelandsbeleid

De kaders voor Europees plattelandbeleid en de nationale programma's die de lidstaten moeten uitvoeren zijn vastgesteld in de verordening (EG) nr. 1698/2005. In dit beleid staan drie inhoudelijke doelstellingen beschreven:

1. Verbeteren van het concurrentievermogen van land- en bosbouw;
2. Verbeteren van milieu en platteland;
3. Verbeteren van de leefkwaliteit op het platteland en diversificatie van economische bedrijvigheid.

Om de in de Nota Ruimte (NR) en Agenda voor een Vitaal Platteland (AVP) gepresenteerde doelstellingen te concretiseren is door het Rijk, als onderdeel van AVP, het Meerjarenprogramma Vitaal Platteland opgesteld. De rijksdoelen zijn ondergebracht in acht thema's:

1. Natuur: Zekerstelling van biodiversiteit door behoud, herstel, ontwikkeling en duurzaam gebruik van natuur.
2. Landbouw: een toekomstgerichte, concurrerende landbouw als economische drager van het landelijke gebied.
3. Recreatie: ontwikkelen en behouden van een recreatief aantrekkelijk Nederland door:
  - Een gezond en wervend woon- en werkklimaat;
  - Behoud en versterking van de ruimtelijke variatie tussen stad en land;
  - Versterken van de verbinding en samenhang tussen stad en land;
  - Opheffing van de nog bestaande tekorten aan dagrecreatie mogelijkheden en het voorkomen van nieuwe tekorten;
  - Ontwikkeling en versterking van de toegankelijkheid van de groene ruimte voor recreatief gebruik;
  - Ruimte voor recreatief ondernemerschap.
4. Landschap: behoud en versterking landschap:
  - Behoud en versterking van de identiteit, diversiteit en belevingswaarde van het landschap;
  - Behoud en versterking van cultuurhistorische en ecologische waarden van het landschap;
  - Behoud en ontwikkeling van internationaal unieke en nationaal kenmerkende landschappen;
  - Versterking van de ruimtelijke kwaliteit van gebouwen, dorpen, steden en landschappen.
5. Bodem: Behouden of herstellen van de gebruikswaarde van de bodem.
6. Water: het op orde krijgen en behouden van een duurzaam watersysteem tegen aanvaardbare maatschappelijke kosten.
7. Reconstructie zandgebieden: Het geven van een impuls aan de zandgebieden in Zuid- en Oost-Nederland ter oplossing van specifieke problemen in het desbetreffende gebied.
8. Sociaal economische vitaliteit: benutten van kansen die het platteland biedt:
  - Ondersteunen en waar nodig versterken van de sociale en culturele infrastructuur en vooral uitwisseling van kennis;
  - Versterken van een brede economische basis door onder andere stimuleren van 'passende' economische ontwikkelen en het bevorderen van gebiedsgerichte innovaties met een economische meerwaarde;
  - Het versterken van burgerbetrokkenheid en deelname van burgers bij opstellen en uitvoeren van beleid (Ministerie van LNV e.a., 2006).

2.4 Biologisch landbouwbeleid

In de beleidsnota biologische landbouwketen 2008-2011 zijn twee ambities opgesteld voor de biologische sector: 'biologisch in verbinding' en 'biologisch in ontwikkeling'. Deze twee ambities hebben het doel om de biologische landbouw meer zichtbaar te laten zijn in haar rol als aanjager en inspirator van duurzame innovaties (Ministerie van LNV, 2007b). Hieronder wordt beschreven wat de ambities zijn voor de biologische landbouwsector:

Biologisch in verbinding:

Het kabinet wil bereiken dat de gehele landbouwketen zich meer verduurzaamt en dat de sector als geheel beter kan inspelen op de maatschappelijke eisen en behoeften. De biologische landbouw is de kraamkamer voor vernieuwingen in de gangbare landbouw. Maar ook omgekeerd kunnen innovaties uit andere sectoren de biologische landbouw stimuleren bij een verdere verduurzaming van de keten. Het kabinet wil door het samenbrengen van innovaties de gehele landbouwketen duurzamer maken. Om dit te bereiken zijn drie doelstellingen opgesteld:

1. 10% van het onderzoeksgeld bedoeld voor de biologische landbouw wordt ingezet om relatie te leggen met vraagstukken in de gangbare landbouw;
2. 15 gezamenlijke initiatieven verbinden biologisch en gangbaar met de samenleving;
3. 10 innovaties uit de biologische sector worden toegepast in de gangbare landbouw (Ministerie van LNV, 2007b).

Biologisch in ontwikkeling:

De afgelopen jaren is gewerkt aan het versterken van de biologische keten. In de periode 2008-2011 worden de ketenpartners aangespoord door het kabinet om dit nog verder te versterken. Hierbij is met de sector afgesproken dat binnen een aantal jaren de sector de marktontwikkeling zelfstandig moet oppakken. Ook wordt bij deze ambitie de sector aangespoord om werk te maken van verdere verduurzaming. Om dit te bereiken zijn drie doelstellingen opgesteld:

1. Een jaarlijkse groei van 10% in de consumentenbestedingen aan biologische levensmiddelen.
2. Een jaarlijkse groei van 5% in het areaal biologische landbouwgrond.
3. Een handhaving van de 10%-norm voor beleidsondersteunend onderzoek en wettelijke onderzoekstaken (Ministerie van LNV, 2007b).

De twee ambities zijn uitgewerkt in vier speerpunten:

1. Vraagstimulering en ketenverbindingen. Dit speerpunt richt zich op een groei van 10% in de bestedingen aan biologische levensmiddelen en op het realiseren van de 15 verbindende initiatieven.
2. Ontwikkeling van de sector. Dit speerpunt is gericht op de ambitie rond de innovatieve kracht van de sector en indirect op de ambities rond de verdere doorgroei van de sector.
3. Regionale kracht. Dit speerpunt is voornamelijk gericht op de 15 verbindende initiatieven van de biologische en gangbare landbouw met de samenleving.
4. Kennis en innovatie. Het vierde en laatste speerpunt is gericht op de ontwikkeling van de biologische sector en op de ambitie om de biologische en gangbare landbouw meer te verbinden (Ministerie van LNV, 2007b).

Schoolkinderen planten sla in hun eigen tuin.

3 Ontwikkelingen en algemene trends in de landbouw en op het platteland

3.1 Inleiding

In en rond de agrarische sector hebben zich de afgelopen decennia een aantal tendensen voorgedaan:

- Afname in het aantal bedrijven en arbeidskrachten;
- Schaalvergroting en specialisatie van de bedrijven;
- Een groei in de arbeidsproductiviteit;
- Verschuiving naar minder grondgebonden productierichtingen;
- Een daling van de reële prijzen;
- Een afname van het aandeel van de sector in de nationale economie (Silvis, 2008).

Hiernaast kan globaal gesteld worden dat de laatste decennia een ontwikkeling in de voorziening van goederen en diensten, zoals voedsel en zorg, heeft plaatsgevonden welke gekenmerkt wordt door een steeds mindere regionale binding. Hierdoor komt de plaats van productie ruimtelijk en sociaal los te staan van de plaats van verwerven en nuttigen (Wiskerke e.a., 2006). Dit wordt bevestigd in onderzoek van Heins (2001, 2002), waarin geconcludeerd wordt dat, ondanks het feit dat de landbouw de grootste grondgebruiker is van het landelijke gebied (platteland), de stedeling op de eerste plaats het platteland associeert met rust en ruimte en niet met de productie van voedsel. Uit onderzoek van het NIPO in 2001 (in RLG, 2002) blijkt dat veel Nederlanders rust, ruimte en recreatie naast voedselproductie en agrarische werkgelegenheid als belangrijke functies van het platteland zien.

Ons huidige voedselbeleid en consumptiepatroon en hiermee de grote fysieke en sociale afstand tussen voedselproductie en consumptie heeft een aantal gevolgen:

- Milieugevolgen:
  - Bodem
  - Water
  - Voedselafstand, veel CO₂ uitstoot bij transport
  - Enorme hoeveelheden aan voedsel gerelateerd afval
  - Energieverbruik
- Veel mensen (kinderen) weten niet waar en hoe voedsel geproduceerd wordt.
- Onwetendheid over gezond voedsel door de consument.
- Geen contact tussen producent en consument.
- Voedselgerelateerde gezondheidsproblemen, o.a. obesitas en diabetes.

De afnemende verbintenis van voedselproductie met het platteland door burgers wordt veroorzaakt door drie samenhangende en elkaar versterkende processen (Wiskerke e.a., 2006):

1. "Ontkoppeling: de anonieme relatie tussen producent en consument. De producent weet niet wie zijn product eet of gebruikt en de consument heeft geen enkel idee waar zijn voedsel geproduceerd is. Tevens is een lacune ontstaan bij een deel van de consumenten over wat gezond voedsel is, hoe het te gebruiken en hoe het tot stand komt.
2. Onthechting: het verminderde verband tussen de plek waar een product gemaakt wordt en de plek waar een product gebruikt wordt.
3. Ontvlechting: komt voort uit de toenemende specialisatie. Zorg, educatie en ontspanning zijn voor de consument nog steeds met elkaar verbonden. Echter, toeleveranciers hebben zich steeds meer gespecialiseerd op één van deze diensten".

Deze drie processen komen voort uit het principe van kostenefficiënt produceren en schaalvoordelen.

De Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) (2002) maakt dan ook onderscheid tussen drie soorten consumenten van het platteland: Stedelingen (62,2%), plattelandsbewoners (37,2%) en boeren (0,6%). Deze drie groepen hebben elk hun eigen gebruik en visie op het platteland. Deze staan weergegeven in Tabel 3.1

Tabel 3.1 Consumenten van het platteland.

	Stedeling	Plattelandsbewoner	Boer
Betekenis van ruraliteit	Natuur, rust, ruimte, genieten, activiteiten, tegenpool v/d stad, doorgang van a naar b	Identiteit, authenticiteit, sociale cohesie, stilte, rust, status, vlucht uit de stad	Direct omgaan met plant, dier en techniek, bron en object van cultuur, activiteiten
Visie en percepties	Recreëren, beleving, stedelijke leefwijze, betrokken op afstand, onregelmatig verblijf en (mede)gebruik	Wonen, vrij uitzicht, betrokken op de regio, permanent verblijf en regelmatig indirect (mede)gebruik	Dagelijks werken, betrokken op de buurt, permanent verblijf en voortdurend direct (hoofd)gebruik
Activiteiten, gebruik van het landelijk gebied	Vooral gericht op de stad	Gericht op stad en land	Vooral gericht op dorp
Rol	Vooral consument	Consument en producent	Vooral producent
<i>Overgenomen uit RLG, 2002, p. 52</i>			

Mede door de landbouwcrisis in de jaren negentig ontstond een tegenbeweging. Een groep boeren begon met verbreding van hun landbouwactiviteiten. Nieuwe activiteiten als streekproducten, agrotourisme, zorgboerderijen en natuurbeheer werden opgestart op het boerenbedrijf. Inmiddels is deze groep uitgegroeid tot ongeveer 20% van de agrariërs die één of meerdere van deze activiteiten uitvoert. Al deze nevenactiviteiten op het platteland worden samengevat onder de noemers “verbrede landbouw”, “multifunctionele landbouw”, “plattelandsvernieuwing” of “plattelandsontwikkeling”.

In het verleden zijn deze activiteiten vaak ontplooid op individuele basis. Echter, de tijd is inmiddels rijp voor een meer georganiseerde aanpak in regionaal verband. Deze aanpak kan worden samengevat in drie trefwoorden welke tegengesteld zijn aan de drie bovengenoemde processen (Wiskerke e.a., 2006; Coöperatie Stadteland, 2006):

1. Verbinding: actoren en belangstellenden, producenten en consumenten met elkaar in contact brengen.
2. Verankering: economische activiteiten weer verankeren in het bijzondere eigene van de regio.
3. Vervlechting: verschillende activiteiten en functies weer in elkaars netwerk laten integreren.

3.2 Multifunctionele landbouw

3.2.1 Multifunctionele landbouw algemeen

Een groot aantal agrarische ondernemers oefent aanvullende activiteiten uit op zijn of haar bedrijf. De meest recente cijfers van verbrede landbouwbedrijven komen uit 2007. Voor de activiteiten educatie en kinderopvang zijn geen cijfers beschikbaar. Het Centraal Bureau voor de Statistiek neemt agrarisch natuurbeheer niet mee in haar telling. De cijfers hierover zijn afkomstig van Silvis (2008).

In tabel 3.2 is een overzicht te zien van het aantal bedrijven dat een verbrede activiteit uitvoert in de jaren 2003, 2005 en 2007. In de eerste kolom van elk jaar is het aantal bedrijven weergegeven en in de tweede kolom het percentage van het totaal aantal land- en tuinbouwbedrijven in dat jaar. In figuur 3.1 staan deze percentages grafisch afgebeeld.

In tabel 3.2 is te zien dat in de periode 2003- 2007 het aantal land- en tuinbouwbedrijven is afgenomen. Van 85501 in 2003 tot 76741 in 2007. Dit is een daling van ruim 10 procent over vier jaar. Ook neemt het percentage bedrijven dat aan verbrede landbouw doet af. Het percentage bedrijven dat aan verwerking, huisverkoop stalling en recreatie doet neemt af.

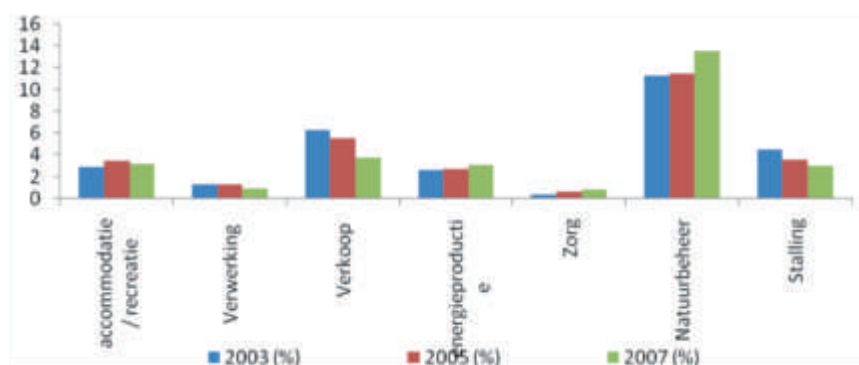
Deze cijfers wijzen op een afname van het aantal multifunctionele bedrijven, maar de cijfers dienen erg voorzichtig geïnterpreteerd te worden. Binnen agrotourisme is er sprake van schaalvergroting: er is een omslag van minicampings naar landschapscampings (meer plaatsen per camping). Binnen huisverkoop zien we professionalisering (o.a. landwinkels) en dat leidt soms tot een juridische splitsing van een verbreed bedrijf in een agrarisch bedrijf en een winkelbedrijf. Het telt

dan niet meer als multifunctioneel bedrijf in de landbouwtellingen. Sommige sectoren als educatie, kinderopvang, e.d. worden nog niet in tellingen meegenomen. Waarschijnlijk zullen in het voorjaar van 2009 de resultaten van onderzoek (door o.a. het LEI van Wageningen UR) gepubliceerd dat een beter beeld geeft van de huidige stand van zaken m.b.t. multifunctionele landbouw. (Wiskerke, H., mond. med. 2009)

Tabel 3.2 Aantal multifunctionele landbouwbedrijven 2003, 2005 en 2007.

	2003	2003 (%) ¹	2005	2005 (%) ¹	2007	2007 (%) ¹
Totaal aantal land- tuintbouwbedrijven	85501	100	81830	100	76741	100
Verblijfsaccommodatie / recreatie	2463	2,9	2857	3,5	2432	3,2
Verwerking eigen producten	1106	1,3	1057	1,3	686	0,9
Verkoop aan huis	5360	6,3	4532	5,5	2851	3,7
Duurzame energieproductie	2249	2,6	2199	2,7	2385	3,1
Zorg	372	0,4	542	0,7	605	0,8
Natuurbeheer ²	9578	11,2	9311	11,4	10350	13,5
Stalling	3835	4,5	2933	3,6	2321	3,0
Totaal aantal bedrijven met 1 of meer activiteiten ³ (exclusief natuurbeheer)	12527	14,7	11007	13,5	8706	11,3

¹ % van het totaal aantal land- en tuintbouwbedrijven; ² nestbescherming niet meegerekend; ³ na correctie van dubbelstellingen
Gebaseerd op gegevens van het CBS (2003, 2007), LEI (2006, 2007), Silvis (2008)

Figuur 3.1 Procentuele weergave van het aantal bedrijven dat aan een bepaalde verbrede landbouwactiviteit doet in 2003, 2005 en 2007.

Hierna wordt in afzonderlijke paragrafen ingegaan op boerderijeducatie, zorglandbouw, kinderopvang, huisverkoop, (verblijfs)recreatie en natuurbeheer.

3.2.2 Boerderijeducatie

Boerderijeducatie kent verschillende vormen. Een definitie van een educatieboerderij is “een boerderij in bedrijf waar educatieve groepen ontvangen worden” (Vrienden van het Platteland, 2006a). Dit kunnen schoolklassen zijn van verschillende leeftijden. Maar ook studiegroepen, bedrijven, verenigingen of families. Veelal vindt boerderijeducatie plaats op (biologische) extensieve veehouderijbedrijven. Deze bedrijven spreken meer tot de verbeelding bij burgers omdat een boerderij veelal geassocieerd wordt met een plek waar landbouwhuisdieren gehouden worden (Vrienden van het Platteland, 2006a).

Basisschoolleerlingen zijn een populaire doelgroep voor boerderijeducatie omdat het basisonderwijs enigszins al bekend is met boerderijeducatie. Maar ook omdat deze groep vaak zeer geïnteresseerd is in wat op de boerderij gebeurt. Dat het door burgers (met en zonder kinderen) belangrijk gevonden wordt dat kinderen weten waar ons voedsel vandaan komt is gebleken uit een enquête gehouden onder inwoners van Almere. In deze enquête kwam naar voren dat educatiemogelijkheden voor kinderen op een stadsboerderij als belangrijkste functie gezien wordt. (Engelen, 2007). Boerderijeducatie is in staat om goed aan te sluiten bij de kerndoelen voor het basisonderwijs die in 2006 zijn opgesteld: "Het onderwijs heeft drie belangrijke functies, het draagt bij aan de persoonlijke ontwikkeling van kinderen, het zorgt voor overdracht van maatschappelijke en culturele verworvenheden en het rust kinderen toe voor participatie in de samenleving" (Ministerie van OCW, 2006). Om dit te bereiken zijn er verschillende kerndoelen voor het onderwijs. Die zijn onderverdeeld in verschillende categorieën. Bijvoorbeeld: Nederlands en rekenen. Maar ook oriëntatie op jezelf en de wereld is een categorie met kerndoelen. Elke categorie heeft subcategorieën met kerndoelen. Oriëntatie op jezelf en de wereld heeft onder andere Natuur en techniek en Mens en samenleving als subcategorieën (Ministerie van OCW, 2006). Boerderijeducatie kan dan ook een belangrijke rol vervullen bij de ontwikkeling van kinderen. Het biedt de mogelijkheid voor het onderwijzen van kerndoelkennis, bijvoorbeeld "zorgvuldig om te gaan met het milieu" (kerndoel 39) en "leerlingen leren in de eigen omgeving veel voorkomende planten en dieren te onderscheiden en benoemen, en leren hoe ze functioneren in hun leefomgeving" (kerndoel 40) (Ministerie van OCW, 2006). Maar daarnaast leren kinderen op een informele manier sociale vaardigheden zoals delen, samenwerken en ergens zorg voor te dragen (Garnett, 2000).

Stichting Educatief Platteland (2007) geeft in haar handboek een compleet overzicht van de kerndoelen die een relatie hebben met boerderijeducatie.

Kijkend naar de intensiteit van de boerderijeducatie kan onderscheidt gemaakt worden tussen drie vormen. Intensief (1 maal per week), tussenvorm (4 maal per jaar) en de extensieve vorm (1 maal per jaar) (Stichting Educatief Platteland, 2007). De vorm die het meest ingezet wordt is de extensieve vorm. Klassen komen gedurende een paar uur naar de boerderij, waar de boer(in) iets verteld over het bedrijf, een rondleiding verzorgt al dan niet gecombineerd met interactieve opdrachten. Ook is het mogelijk om schoolreisjes naar een boerderij te plannen. Echter, de concurrentie op het gebied van schooluitjes met populaire bestemmingen als pretparken en dierentuinen is groot.

Bij de intensieve vorm komen de leerlingen wekelijks (24 weken) een dagdeel naar de boerderij. De leerlingen nemen deel aan de werkzaamheden op het bedrijf en ervaren zo wat er op een boerderij allemaal gebeurt. Hiernaast hebben de leerlingen een eigen tuintje waarin ze zelf zaaien/planten, verzorgen en oogsten.

3.3.3 Zorglandbouw

De laatste tien jaar is het aantal zorgboerderijen sterk gestegen. Van 75 in 1998 tot 944 in 2008 (Landbouw en zorg, 2009). Volgens Landbouw en zorg is het aantal zorgboerderijen veel hoger dan volgens het CBS. Dit komt doordat het CBL uitgaat van agrarische bedrijven die naast de agrarische productie een zorgtak hebben. Landbouw en zorg daarentegen gaat uit van de zorgtak al dan niet gecombineerd met agrarische productie.

Zorglandbouw vindt plaats in een agrarische omgeving met planten en/of dieren in de nabijheid. De cliënt is op de zorgboerderij veel buiten en heeft letterlijk en figuurlijk de ruimte en is onderdeel in het productieproces. Zorglandbouw kent een verscheidenheid aan doelgroepen. Op veel zorgboerderijen zijn mensen uit verschillende doelgroepen welkom. De verschillende doelgroepen met de aantallen zorgboerderijen waar de doelgroep welkom is, staan weergegeven in Tabel 3.3. Het hoeft niet te betekenen dat de doelgroep ook werkelijk aanwezig is op de boerderij.

In Tabel 3.3 is te zien dat mensen met een verstandelijke beperking veruit de meest populaire doelgroep is. Van oorsprong vindt zorglandbouw veelal plaats op biologische (dynamische) landbouwbedrijven (procentueel gezien per sector). Op dit moment is echter in de gangbare landbouwsector een sterke groei te zien in het aantal bedrijven dat zorg aanbiedt (Tabel 3.4).

Tabel 3.3 Aantal zorgboerderijen en de verschillende doelgroepen die welkom zijn.

Doelgroep	2001	2004	2005	2006	2007	2008
Verstandelijke beperking	238	301	395	445	551	458
Psychische hulpvraag	103	156	232	289	376	356
Lichamelijke beperking	43	75	116	146	182	180
(ex-) gedetineerden	33	28	31	38	43	40
(ex-) verslaafden	43	48	65	77	116	103
Jeugdzorg	42	62	131	166	226	264
Speciaal onderwijs	-	42	118	162	193	263
Ouderen	-	32	65	96	152	195
Dementerende ouderen	31	42	51	65	100	115
Langdurig werkelozen	28	63	116	140	170	189
Autisme	-	61	157	227	316	394
Niet aangeboren hersenletsel	-	21	59	73	115	182
Burn-out	27	68	110	127	169	214
Kinderopvang	12	18	38	46	65	90

Bron: Landbouw en zorg, 2009.

Tabel 3.4 Type bedrijf dat zorglandbouw aanbiedt.

Productiemethode	2001	2004	2005	2006	2007	2008
Gangbaar	121	183	277	381	452	641
Biologisch	88	105	129	140	171	218
Biologisch dynamisch	45	48	48	56	54	56
Omgeschakeld van gangbaar naar biologisch	17	22	41	53	56	93

Bron: Landbouw en zorg, 2009.

Op elke zorgboerderij worden activiteiten aangeboden die met plantaardige productie (akkerbouw, tuinbouw en fruitteelt) en met dierlijke productie te maken hebben. Het is hierbij niet duidelijk of het om professionele of hobbymatige activiteiten gaat. Tevens is er een aantal, dat natuurbeheer, kampeermogelijkheden, bosonderhoud en recreatie als activiteit aanbieden. Ook vindt op een groot aantal zorgbedrijven directe verkoop van producten plaats waar de cliënten bij betrokken worden (Landbouw en zorg, 2009).

3.3.4 Agrarische kinderopvang

Bij agrarische kinderopvang speelt de meerwaarde van de boerderij een belangrijke rol; dit zowel in de pedagogische visie, als in de inrichting en het gebruik van de ruimte (Vrienden van het Platteland, 2006b). Globaal kan onderscheidt gemaakt worden tussen dagopvang voor kinderen in de leeftijd van 0 tot 4 jaar en buitenschoolse opvang van kinderen van 4 tot 12 jaar.

In de toekomst is een groeiende vraag naar kinderopvang te verwachten. Ouders met kleine kinderen gaan steeds vaker beiden buitenshuis werken. Hiernaast wordt het platteland en de agrarische sector steeds populairder (aibaarder) mede door programma's als *Boer zoekt vrouw* en *Kijk een koe*. Door ouders wordt steeds meer de meerwaarde van kinderopvang op de boerderij ingezien (Vrienden van het Platteland, 2006b). Tevens is door Vreke e.a. (2006) aangetoond dat kinderen die opgroeien op het platteland een beter immuunsysteem ontwikkelen en een betere weerstand hebben tegen allergie. Ook is aangetoond dat kinderen op het platteland minder last van overgewicht hebben dan kinderen die in de stad opgroeien. Door een goede promotie is er groeipotentieel voor kinderopvang op de boerderij (platteland).

Educatie op een tuinderij.

Kinderopvang op de boerderij.

3.3.5 Verkoop op bedrijfsniveau

Agrarische producten worden op een groot aantal bedrijven (ruim 6% in 2006) direct aan de consument verkocht (Immink, 2006). Dit gebeurt veelal in boerderijwinkels of met behulp van onbemande kramen aan de weg. Huisverkoop vindt voornamelijk plaats op niet-gespecialiseerde veehouderijbedrijven (Immink, 2006). Tevens is er ook onder tuinders een toenemende belangstelling voor huisverkoop (Verschuur, 2004). Soms wordt het eigen assortiment aangevuld met producten van collega's of uit de (groot)handel om een volledig(er) assortiment aan te kunnen bieden. Op sommige bedrijven is het mogelijk om zelf te plukken. Op de zogenaamde zelfplukbedrijven kunnen consumenten zelf fruit of bloemen te oogsten. Voor een bosje bloemen wordt een standaardprijs gevraagd. En voor de pluk van (zacht)fruit staan bakjes klaar welke vol geplukt een bepaalde prijs hebben. Ook worden producten verkocht op biologische boerenmarkten of streekmarkten. Nederland heeft ongeveer 30 biologische boerenmarkten, waar uitsluitend biologisch gecertificeerde producten verkocht worden. Deze markten maken vaak onderdeel uit van de gewone markt en het aantal biologische kramen kan variëren van 1 kraam (Apeldoorn) tot 50 à 60 kramen op de Biologische Noordermarkt in Amsterdam (Dubbedam, 2003; Noordermarkt, 2008). Voor consumenten is een boerderijwinkel of de markt een vrijblijvende manier om producten rechtstreeks bij de agrariër aan te schaffen. Huisverkoop of de verkoop van producten op de boerenmarkt heeft een meerwaarde voor zowel de producent als de consument. Voor de producent kan de directe verkoop een belangrijke inkomstenbron vormen doordat een betere prijs voor de producten verkregen wordt. De consument weet waar zijn voedsel vandaan komt, de producten zijn verser dan de producten uit de supermarkt en boodschappen doen op de boerderij is een leuk uitje, namelijk even de sfeer van de boerderij proeven.

Minder vrijblijvend zijn abonnementsystemen. Hierbij verbindt de consument zich voor een bepaalde tijd aan een pakket producten. Meestal wordt voor een vast bedrag per week door de agrariër een pakket van producten (van eigen bedrijf, soms aangevuld) samengesteld. De pakketten kunnen op een vast moment in de week opgehaald worden op het bedrijf of op afhaalpunten. In opkomst zijn bezorgservices waarbij op het internet een bestelling geplaatst kan worden en deze bij de klant thuis bezorgd worden (Vrienden van het Platteland, 2008).

Een vorm van landbouw waarbij een zeer sterke relatie is tussen de producent en consument is Community supported agriculture (CSA). Dit wordt in Nederland ook wel pergola landbouw genoemd. In het CSA-systeem zijn de consumenten geen klanten maar leden van het boerenbedrijf. De CSA-consumenten zeggen toe om wekelijks een deel van de oogst af te nemen, waarvoor zij voorafgaand aan het groeiseizoen aan de ondernemer betalen. Het systeem is gebaseerd op een gedeelde risicospreiding. Is de oogst erg slecht dat jaar door bijvoorbeeld weersomstandigheden, dan ontvangen de consumenten een kleinere hoeveelheid aan producten. Indien het een goed oogstjaar is krijgen de consumenten een grotere hoeveelheid. Een bijkomend voordeel voor de agrariër is dat hij geld ontvangt voordat het groeiseizoen begint in plaats van achteraf. Op deze manier hoeft hij geen geld te lenen voor de aanschaf van plantmateriaal, zaigoed en dergelijke. De consumenten financieren hem rentevrij voor. In het klassieke model voor CSA is er sprake van een transparante bedrijfsvoering. De prijsvorming gaat in overleg, de consumenten zijn betrokken bij het beleid van het agrarische bedrijf en er is een open boekhouding. Meestal worden de producten geleverd in de vorm van pakketten. Maar ook zelfoogstsystemen zijn een mogelijkheid, zie Kader 1. Deze vorm van landbouw heeft in Nederland nog weinig bekendheid en wordt slecht toegepast op enkele bedrijven.

Door Laird (1995), Bijnsdorp (1997), Cone (1997), Kolodinsky (1997) en Wells (1999) is onderzoek gedaan naar motieven van consumenten om zich aan te sluiten bij een pergola of CSA bedrijf. Gebleken is dat de belangrijkste redenen zijn:

- biologisch vers voedsel;
- weten waar en hoe je voedsel geproduceerd wordt;
- groenten uit het seizoen eten;
- lokale voedselproductie ondersteunen;
- bezorgdheid om het milieu.

Kader 1: Voorbeelden pergola landbouw.

Zelfoogst

De Nieuwe Ronde (Wageningen)

De klanten van de Nieuwe Ronde zijn lid van de vereniging. Er is een volledig open besluitvorming met grote betrokkenheid van de consumenten. In het begin van het jaar wordt er een vast bedrag betaald aan de ondernemer. De akkers worden bewerkt door de ondernemer en de consumenten oogsten zelf (op aangeven van wat er geoogst mag worden) de groentes, kruiden, klein fruit en bloemen. Er kan elke dag geoogst worden, iedereen oogst de hoeveelheid die er nodig is voor het aantal personen waarvoor ze zich hebben opgegeven. Dit systeem biedt de consument de mogelijkheid het hele groeiseizoen van de gewassen mee te maken, er is veel direct contact met zowel de ondernemer als andere consumenten en er zijn mogelijkheden tot het deelnemen aan diverse activiteiten (De Nieuwe Ronde, 2008).

Selbsternte (Oostenrijk)

Bij dit systeem bewerkt een biologische boer een perceel in de stedelijke omgeving. Het bewerken houdt in: grondbewerking, bemesting, beregening en omheinen. Het perceel is in de praktijk meestal rechthoekig en wordt selbsternte-plot genoemd.

Op dit veld plant of zaait de boer in het voorjaar verschillende groenten in rijen, waarna het veld in meerdere veldjes verdeeld wordt. Van elk gewas worden één of meerdere rijen gezaaid.

Elk veldje heeft zijn eigen 'eigenaar'. De contributie die iemand betaald is afhankelijk van de grootte van het plot, en de extra services welke de boer nog levert, zoals: onkruid verwijderen, irrigeren of de bewaring van winterproducten. Aan het eind van het najaar verlaten de eigenaren hun veldje zodat de boer bezig kan met de grond(bewerking). In de periode tussen het voorjaar en het najaar kan de eigenaar van het veldje heerlijk vertoeven in zijn of haar tuintje en de oogstrijpe gewassen oogsten.

Behalve de teeltveldjes is er vaak ook ruimte gereserveerd voor bankjes, tafels, speelruimte en dergelijke. Activiteiten die de eigenaren ontplooiën zijn: gewassen toevoegen, uitrusten en mediteren, lezen, rondlopen en rondkijken, met de andere ploteigenaren praten, met de kinderen spelen. Deze zelfoogstveldjes hebben – naast dat mensen hun eigen voedsel verbouwen – ook een functie als groen- en rustgebied en als ruimte waar recreatieve activiteiten ontplooid kunnen worden. Tevens hebben ze een sociaal-educatief karakter: het ontdekken van andere gewassen bij mede-veldeigenaren, het uitwisselen van kennis en tips, of gewoon het maken van een praatje (Vogl, 2003).

Bron: Vogl e.a., (2003) en De Nieuwe Ronde (2008)

3.3.6 Verblijfsaccommodatie/ recreatie

Het recreëren en verblijven op de boerderij wint aan populariteit. De vraag naar dag- en verblijfsrecreatie in agrarisch gebied stijgt sterk (Marktplan en Adviesgroep, 2005).

In 2007 is het aantal bedrijven dat recreatiemogelijkheden aanbiedt echter gedaald ten opzichte van 2005.

Dagrecreatie

Als dagrecreatie op de boerderij worden vaak arrangementen aangeboden. Dit kunnen rondleidingen met een hapje en een drankje zijn, maar ook proeverijen of een middagje kaasmaken. Tevens worden op een aantal agrarische bedrijven fietsen, kano's, boten, paarden en soms huifkarren verhuurd. Hiernaast zijn er steeds meer boeren die kinderfeestjes organiseren (Agriholland, 2008). Maar ook horeca-gelegenheden zoals cafés en restaurants - al dan niet met terras -, theetuinen en feestzalen zijn in opkomst. Tevens wordt op sommige bedrijven ruimte verhuurd voor congressen, workshops en andere doeleinden.

Boerengolf is de snelst groeiende buitensport van Nederland. In 2004 telde Nederland ruim 140 boerengolfbanen. Bij boerengolf wordt er met een klomp aan een stok gespeeld. Hiermee moet men een bal door een weiland (met of zonder vee) slaan en deze in de hole (ingegraven emmer) laten belanden. Bij boerengolf zijn er tien holes die elk 200 à 300 meter uit elkaar liggen.

Boerengolf. (Bron: www.boerderijrecreatie.nl)

Verhuur van ruimte op een boerderij.

Het spel wordt in ongeveer twee uur gespeeld. Een variant op boerengolf is boerenfrisbeegolf. Bij dit spel moet de frisbee in een zo min mogelijk aantal worpen in een mand belanden. Frisbeefolf is een populaire sport in Amerika, Nieuw Zeeland en de Scandinavische landen (Agriholland, 2008).

Verblijfsrecreatie

Er zijn verschillende opties om te verblijven op een boerderij. Zo zijn er campings, huisjes of stacaravans, trekkershutten, appartementen, bed & breakfast, pensions, verhuur van kamers en verhuur van groepsaccommodatie (Van de Maat, 2003; Agriholland, 2008; Marktplan Adviesgroep, 2005). Voor het kamperen bij de boer zijn er twee belangenbehartigers in Nederland: Stichting Vrije Recreatie (SVR) en de Vereniging van Kampeerboeren Nederland (VeKaBo). De schatting van deze twee belangenorganisaties is dat jaarlijks ongeveer 6 miljoen overnachtingen op boerderijcampings plaatsvinden (Agriholland, 2008).

3.3 Relatie stad-platteland

Door middel van verschillende initiatieven wordt de relatie stad-platteland verbeterd. Dit gebeurt zoals eerder beschreven vooral op agrarische bedrijven die al dan niet samenwerken. Maar ook door het toegankelijker maken van het platteland voor fietsroutes, wandelpaden en ruitersportmogelijkheden.

Drie andere fenomenen in ontwikkeling zijn:

- stadslandbouw
- stedelijke voedselstrategieën
- streekproducten en ketenontwikkeling
- publieke sector catering

3.3.1 Stadslandbouw

Stadslandbouw kan omschreven worden als een professioneel agrarisch bedrijf in de stad zelf of in de nabijheid van de stad. Bij stadslandbouw is sprake van een duidelijke relatie tussen de - bewoners van de - stad en het agrarisch bedrijf. De stad kan profiteren (rust, ruimte, groen en voedsel om de hoek) van het agrarisch bedrijf en het bedrijf zelf kan profiteren van de stad (afzet en erkenning). Het is een relatie met wederzijds grote voordelen. In Westerse landen wordt stadslandbouw ingezet om de voedselafstand te reduceren en om de “stads” mens te betrekken bij de productie van voedsel. Bovendien kan stadslandbouw agrarisch gerelateerde diensten en producten aanbieden zoals zorg, kinderopvang en recreatie. Twee vormen van niet-commerciële stadslandbouw zijn schooltuinen en volkstuinten.

Mogelijke kenmerken stadsboerderij:

- vrij toegankelijk
- mogelijkheden tot meewerken
- verkoop producten
- rondleidingen
- excursies
- opendagen
- kinderen kunnen er rondstruinen
- zorglandbouw
- educatie
- gelegenheid tot consumptie

In Nederland zijn er enkele stadsboerderijen. In Almere is een goedlopende stadsboerderij (Stadsboerderij Almere). Deze stadsboerderij is een grootschalig extensief gemengd biologisch bedrijf met akkerbouw, tuinbouw en zoogkoeien. Tevens heeft de stadsboerderij een publieks-, een natuurbeheer- en een landschapsbeheerfunctie. Bovendien verkoopt het bedrijf vlees van eigen vee aan klanten in en om Almere. De stadsboerderij wordt wekelijks door honderden mensen bezocht en op de stadsboerderij krijgen schoolklassen les over landbouw en natuur. De stadsboerderij is gelegen op landgoed de Kempphaan. Hier is onder andere ook een natuurcentrum gevestigd. Op het landgoed worden vele activiteiten georganiseerd zoals een wekelijkse boerenmarkt, culturele voorstellingen en evenementen.

Een ander voorbeeld is stadsboerderij Ceatshage in Culemborg. Deze stadsboerderij is nog

volop in ontwikkeling. De opzet van deze stadsboerderij is kleinschalig en de totale oppervlakte bedraagt 5,5 ha. Hiervan is 3 hectare bestemd voor tuinbouw en akkerbouw. Verder zijn er een permacultuurproeftuin (0,3 ha), wandelpaden, een kreekje en is er 1000 m² bestemd voor bebouwing. Doelstellingen van de stadsboerderij Ceatshage:

1. Voedselproductie volgens ecologische productiemethoden;
2. Zorg voor mensen met een zorgvraag;
3. Ontwikkeling van biodiversiteit, natuur en landschapswaarden;
4. Broedplaats en kenniscentrum;
5. Ontmoetingsplaats en recreatieve activiteiten;
6. Educatie en voorlichting;
7. Verbinding en participatie.

Stadslandbouw kan vele vormen aannemen. Dit is afhankelijk van het type agrarisch bedrijf, het type ondernemer en de doelgroep die men wil bereiken (Warnaar 2005, 2006; Engelen, 2007). Zo kan een bedrijf zich richten op het trekken van bezoekers door het aanbieden van verschillende (toeristische) activiteiten. Maar de stadsboerderij kan ook een bron van rust en ruimte zijn. De productie staat centraal, maar de consumenten hebben wel toegang tot het bedrijf om er bijvoorbeeld rond te lopen, producten te kopen en mee te werken.

Behalve dat een stadboerderij voedsel produceert en een maatschappelijke functie heeft zijn ook andere rollen mogelijk. Een stadsboerderij kan bijvoorbeeld energie leveren, stedelijk (groen) afval verwerken en als waterbuffer dienen.

3.3.2 Stedelijke voedselstrategieën

Stedelijke voedselstrategieën worden ontwikkeld/ opgesteld om een duurzaam voedselsysteem in een stad te ontwikkelen. De reden voor het ontstaan van voedselstrategieën komt voort uit een aantal ontwikkelingen en vaststellingen. De meest belangrijke ontwikkelingen staan hieronder beschreven. Ten eerste speelt de huidige milieuproblematiek een grote rol. Duurzaamheid is een belangrijke kwestie en voedsel maakt daar deel van uit. Ons huidige (stedelijk) voedselsysteem zorgt voor milieuproblemen. Voedsel komt van ver en de hieraan gerelateerde hoeveelheid CO₂ uitstoot is groot. Stedelijk voedselbeleid wordt dan ook ingezet om het aantal "food miles" te reduceren. Maar ook ons huidig voedselpatroon zorgt voor veel afval. Tegenwoordig wordt er veel gebruik gemaakt van gemakvoeding, welke veel verpakkingsmateriaal bevat. Naast milieuproblemen spelen gezondheidsproblemen van de bevolking een belangrijke rol. Het aantal mensen dat aan overgewicht of obesitas leidt neemt onrustbarend toe. Obesitas verhoogt de kans op diabetes, diverse vormen van kanker, en hart- en vaatziekten. Dit leidt tot toenemende kosten voor de gezondheidszorg. Maar ook ondervoeding door een te eenzijdig eetpatroon is in de Westerse wereld aan de orde. Voedselgerelateerde gezondheidsproblemen komen deels voort uit een gebrek aan kennis over voedsel. Veel mensen weten niet meer hoe het voedsel dat ze consumeren tot stand komt.

Met een stedelijke voedselstrategie wordt ingezet op regionale producten, zelfvoorzienendheid en de lokale economie. Hiernaast spelen gezondheid en milieu een belangrijke rol. Een stedelijk voedselbeleid is een alternatief voor de globalisering van ons huidige voedselsysteem. Dit door de lokale economie te bevorderen, het kopen van regionale producten te stimuleren en de consumenten bewust te maken van gezonde leef- en eetgewoontes.

Doelstellingen van voedselstrategieën zijn bijvoorbeeld:

- Stimuleren van gezonde leef- en eetgewoontes van de stedelingen;
- Verbintenis aangaan met lokale en regionale voedselproductie;
- Verminderen van de negatieve milieueffecten van het stedelijke voedselsysteem;
- Stimuleren lokale voedsel economie;
- Ontwikkelen van een stedelijke voedselcultuur

Wereldwijd zijn steden bezig een stedelijke voedselstrategie te ontwikkelen. Voorbeelden zijn Londen, Kopenhagen en Rome. De Londense voedselstrategie is gebaseerd op de observatie dat het voedselsysteem in Londen niet functioneert op een wijze die overeenkomt met de ambitie van Londen om een duurzame stad van wereldklasse te zijn. De Londense voedselstrategie is ontwikkeld langs twee dimensies (zie Kader 2). Om dit alles te bereiken is een aantal acties opgesteld, verdeeld over zes aandachtsgebieden (Kader 3).

In Nederland is een aantal steden bezig om de relatie tussen de stad en het omliggende platteland (landbouw) te versterken. In Utrecht is het initiatief “Lekker Utrechts” opgezet om meer producten uit de regio Utrecht in de stad beschikbaar te maken (Kader 4). Amsterdam heeft inmiddels een stedelijke voedselstrategie opgesteld, namelijk de Agenda Proeftuin Amsterdam. Het is een gezamenlijk initiatief van de gemeentes Amsterdam en Zaanstad, de provincie Noord Holland en het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (Kader 5). Maar ook steden als Amersfoort, Rotterdam, Almere en Venlo zijn bezig met het voedselbeleid en de relatie stad-platteland.

Kader 2: Dimensies van de Londense voedselstrategie.

De eerste dimensie bedekt de gehele voedselketen. Hierin worden acht stappen onderscheiden:

1. Primaire productie: Londen wil haar koopkracht inzetten om bij te dragen aan een duurzaam landbouwsysteem in Engeland;
2. Verwerking: Hoge kwaliteitseisen voor verwerking en processing van voedsel;
3. Transport, opslag en distributie: distributiesystemen die duurzaam zijn in de zin van het milieu, economisch en sociaal;
4. Groothandel/ retailers: verkopers van voedsel krijgen nog meer een rol in het promoten van een gezond en duurzaam voedselsysteem voor de stad;
5. Kopen van voedsel door de consument: de manier waar op particulieren en organisaties hun voedsel kopen en verkrijgen zal hoofdzakelijk de manier zijn hoe Londen bijdraagt aan een duurzaam voedsel en landbouwsysteem in Engeland;
6. Bereiding van voedsel: In 2016 hebben veel Londenaren de mogelijkheden en kennis om op een gezonde manier hun eigen voedsel te bereiden en koken;
7. Consumeren van voedsel: Londenaren hebben de kennis en het besef om gezond te consumeren dit op een manier waarop het bijdraagt aan de duurzaamheidsaspecten;
8. Afval van alle voorafgaande stappen uit de voedselketen: Voor 2016 zal Londen veel meer verantwoording nemen voor het voedselgerelateerde afval door middel van afvalreductie, recycling en composteren .

De tweede dimensie is de vijf beleidsthema's die gekoppeld zijn aan de acht stappen uit de voedselketen:

1. Gezondheid: verbeteren van de gezondheid van de Londenaren en het verminderen van gezondheidsproblemen die veroorzaakt worden door het huidige voedselpatroon;
2. Milieu: verminderen van de negatieve milieueffecten die veroorzaakt worden door het Londense voedselsysteem;
3. Economie: aanmoedigen van een levendige voedsleconomie;
4. Sociaal cultureel; vieren en promoten van Londense voedselcultuur;
5. Voedselveiligheid: ontwikkelen van een Londense voedselveiligheidssysteem.

(London Development Agency, 2006)

Kader 3: De zes aandachtgebieden / beleidsthema's van de Londense voedselstrategie.

- Verzekeren van commerciële levendigheid: business support inclusief trainingen om agrariërs, voedselverwerkers, verkopers, distributeurs en andere groepen die betrokken zijn bij voedsel te ondersteunen. Promoten van toerisme en de voedselcultuur van Londen.
  - Vergroten van de betrokkenheid van de consument: door middel van voorlichting, onderwijs en andere support. Speciaal gericht op gezondheid en afvalreductie. Alle Londenaren moeten in staat zijn om voedselgerelateerde onderwerpen te begrijpen en naar behoren te handelen.
  - Versterken van duurzaamheid als beslissingscriterium: een aantal acties ter ondersteuning en het aanmoedigen van de publieke en particuliere sector om duurzaamheid een rol te laten spelen in voedselgerelateerde beslissingen.
  - Ontwikkelen van regionale lijnen: het ontwikkelen van “voedselmakelaars” en het aanmoedigen van systemen die het mogelijk maken dat regionale producenten de mogelijkheden zien en zich toegang verschaffen tot de lokale markt.
  - Opzetten van gezonde scholen: een groot aantal acties welke op de korte en lange termijn de schoolmaaltijden en de kennis van de voedselbereider verbeteren en voedselafval bewustzijn van studenten.
  - Verminderen van afval: verminderen van de hoeveelheid geproduceerd afval door consumenten en organisaties, verminderen van voedselafval en verpakkingsmateriaal en het uitbreiden van de compostering.
- (London Development Agency, 2006)

Kader 4: Doelen van Lekker Utrechts.

- Behoud van landbouw in de regio;
- Verkleinen van de afstand (fysiek en sociaal) tussen producenten en consumenten in de regio Utrecht;
- Verstevigen en scheppen van een thuismarkt/ regionale afzetkanalen voor Utrechtse producenten;
- Stimuleren van importvervanging en productinnovatie;
- Bevorderen van de regionale handel;
- Stimuleren van duurzame productie;
- Aanspreken van alle cultuurlagen van de bevolking.

In Utrecht is op 14 november 2008 de intentieverklaring voor een voedselstrategie getekend. Voor meer informatie zie <http://www.lekkerutregs.nl>.

Kader 5: Doelen en acties van Agenda Proeftuin Amsterdam.

In de Agenda Proeftuin Amsterdam zijn vier hoofddoelen opgenomen:

1. Gezond en lekker eten: het stimuleren van gezondere eet en leefgewoontes.
2. Dichtbij en natuurlijk: het stimuleren van streek- en seizoensgebonden producten.
3. Milieu en diervriendelijk: het bevorderen van duurzame, diervriendelijke productie, vervoer, consumptie en leefgewoontes.
4. Marketing, kennis, werk en opleiding: het bevorderen van de regionale arbeidsmarkt op het gebied van voedsel en bewegen.

De Amsterdamse voedselstrategie is gebaseerd op de Londense voedselstrategie. Ook hier wordt uitgegaan van de acht stappen in de voedselketen en de daaraan gekoppelde vijf beleids-thema's. Amsterdam heeft echter een zesde thema. Dit thema is Stad-Land en is specifiek gericht op de Amsterdamse situatie.

Voorbeelden van acties die binnen Proeftuin Amsterdam ontwikkeld worden zijn:

- De gezonde schoolkantine;
- Gezond kopen, gezond koken;
- Kooklessen VMBO;
- koken met schoolwerktuinproducten;
- Streekproducten op Holland festival;
- Stadslandbouw in Westrand;
- Schoolbezoeken aan boerderijen;
- Streekmarkten in stadsdelen;
- Kalender met seizoensproducten;
- Biologische catering binnen concern Amsterdam en toeristische sector;
- Nieuwe onderwijsrichting HBO Food.

Voor meer informatie over Proeftuin Amsterdam en de verschillende projecten wordt verwezen naar www.proeftuinamsterdam.nl.

3.3.3 Streekproducten en (regionale) ketenontwikkeling

Voor streekproducten bestaat geen eenduidige definitie (Brabants Bureau voor toerisme, 2004; Oostlinde, 2005). Oostlinde (2005) geeft een overzicht van de verschillende interpretaties van streekproducten met tussen haakjes een aantal voorbeelden:

- Industriële streekproducten (Limburgse stroop en Flevosap);
- Traditionele streekspecialiteiten (worsten en streekgerechten);
- "Streeklijn"producten met herkomstgarantie (Groene Hoed en Waddenproducten);
- Boerderijproduct (Van Eigen Erf en Landwinkel).

Stichting Streekeigen Producten Nederland heeft een aantal punten opgesteld waaraan een product moet voldoen voordat het certificaat Erkend streekproduct verkregen kan worden. Dit zijn de producten die onder de "streeklijn"producten vallen. Dit certificaat is een onafhankelijk keurmerk voor streekproducten. De opgestelde eisen zijn:

- Er is een duidelijke omschrijving van het productgebied: de streek.
- De grondstoffen zijn afkomstig uit de streek.
- De verwerking vindt plaats in de streek.
- Producten en grondstoffen zijn op duurzame wijze geproduceerd.

Voor een uitgebreide beschrijving van deze eisen wordt verwezen naar www.erkendstreekproduct.nl. Op Europese schaal kan sinds 1992 de benaming van een streekproduct juridisch beschermd worden: Bescherming van Oorsprongsbenaming (BOB) en Bescherming Geografische Aanduiding (BGA). Nederlandse producten die één van deze twee beschermingen hebben zijn: Kanterkaas, Boerenleidskaas met sleutels, Noord-Hollandse Edammer, Noord-Hollandse Gouda en Opperdoezer Ronde (Bijman, 2003).

Streekproducten worden steeds populairder. Er is echter wel een aantal belemmeringen zoals

naamsbekendheid van producten, beperkt assortiment en geringe productieomvang (De Vlieger e.a., 1999; Bijman, 2003). Hierdoor is het vrij lastig om een streekproduct goed in de markt te zetten. Er bestaan enkele initiatieven om gezamenlijk streekproducten te verkopen. Landwinkel Coöperatie is er hier één van. Dit is een landelijk samenwerkingsverband van ongeveer 40 agrariërs met een professionele boerderijwinkel. Samen zorgen ze voor een gevarieerd productaanbod en de distributie en promotie van de producten. Landwinkels zitten verspreid over heel Nederland. Een ander voorbeeld is Marqt. Dit is een winkel in Amsterdam waar lokaal geproduceerde voedingsmiddelen verkocht worden. Het gaat hier om producten met een duidelijke herkomstaanduiding voor de consument.

Regionale voedselketens kunnen bijdragen aan een duurzamer voedselsysteem (Roep e.a., 2006). In het SUSCHAIN project zijn gedurende drie jaar een veertiental keteninitiatieven uit verschillende Europese landen onder de loep genomen. In het boek *Nourishing Networks* (Roep e.a., 2006) worden deze uiteengezet. Uit de praktijk is gebleken dat de nadruk bij ketenontwikkeling ligt op organisatie of op vermarkting of op verankering. Bij organisatie is er sprake van keteninnovatie en/of het streven naar een duurzamere organisatie van de keten. Hierbij wordt de rol van agrariërs versterkt. Bij vermarkting is er sprake van ketendifferentiatie. Het versterken van het onderscheidend vermogen van het product. En bij verankering speelt regionaliteit een belangrijke rol (Roep e.a., 2006).

Verkoop producten langs de weg. (Bron: Zorgboerderij Werkzaam, Lelystad)

3.3.4 Publieke sector catering

Tegenwoordig wordt steeds meer voedsel buitenshuis genuttigd. In Nederland wordt gemiddeld 15 van de 21 maaltijden thuis geconsumeerd. Jongeren consumeren nog maar 12 van de 21 maaltijden thuis. De verwachting is dat dit aantal verder af zal nemen naar 10 maaltijden van de 21 (Wiskerke, 2008b). Er wordt steeds meer voedsel geconsumeerd in de vorm van gemaksvuoding (verpakte broodjes en salades) dat bijvoorbeeld verkrijgbaar is bij benzinstations en op treinstations. Maar ook wordt er steeds meer uit eten gegaan en worden er steeds meer maaltijden genuttigd in (semi-) publieke instellingen als scholen, zorginstellingen en overheidsgebouwen (Wiskerke, 2008a). Er is een groeiend besef dat het inkoopbeleid van voedsel voor de publieke catering veel duurzamer kan. Duurzame publieke sector catering vormt dan ook vaak een onderdeel van stedelijke voedselstrategieën. In Nederland staat de duurzame publieke sector catering nog in de kinderschoenen. Het Ministerie van VROM wil dat er in 2010 voor 100% duurzaam ingekocht

wordt door overheidsinstellingen. Door gemeentes wordt voor 2015 75% en voor 2010 100% nagestreefd (Ministerie van VROM, 2008). Dit geldt ook voor de catering.

In andere landen zoals Italië en Engeland is duurzame publieke sector catering al veel meer in ontwikkeling. In Rome bijvoorbeeld worden in het kader van het schoolvoedselprogramma 150.000 maaltijden per dag bereid welke voor 70% bestaan uit biologische producten en voor ongeveer 80% uit lokale producten (Morgan en Sonnino, 2006; Wiskerke, 2008a).

3.4 Ontwikkelingen in de biologische landbouwsector

Wereldwijd is de productie van biologisch voedsel de sterkst groeiende sector in de voedingsmiddelenbranche, waarbij de grootste groei plaats vindt in Noord-Amerika en Europa (Ministerie van LNV, 2007b). In Nederland bedroeg in 2007 het marktaandeel van alle biologische producten 2% en het aandeel biologische landbouwgrond 2,5% (Biologica, 2007). In 2007 groeide de vraag naar biologische producten binnen alle distributiekanaalen. Het grootste deel van de consumentenbestedingen werd in 2007 behaald in de supermarktketens (Biologica, 2007). Daarentegen is het areaal biologische landbouwgrond in 2007 ten opzichte van 2006 gedaald met 2,9% en is het aantal gecertificeerde biologische bedrijven gestegen met 1,2% (Biologica, 2007). De lichte stijging in het aantal biologische bedrijven betekende een omslag in de dalende trend van de afgelopen jaren. De daling van het aantal biologische bedrijven werd veroorzaakt door de combinatie van een overschot aan biologische producten, met dus weinig ruimte voor omschakelaars, en door vergrijzing binnen de sector (bedrijfsbeëindiging). Echter het tij lijkt gekeerd te zijn want er is weer sprake van een stijging van het aantal biologische bedrijven en tevens breidt een aantal bestaande biologische bedrijven uit (Ministerie van LNV, 2007).

3.4.1 Biologische consumptie

De consumptie van biologische producten is de afgelopen jaren maar licht gestegen. Procentueel is een grote groei te zien in de bestedingen van consumenten aan biologische producten. Echter, het marktaandeel voor biologische producten blijft steken op slechts enkele procenten. In Tabel 3.5 is over de jaren 2002-2007 de biologische omzet per verkoopkanaal weergegeven met daarbij het totale marktaandeel.

Tabel 3.5 Omzet biologische producten per afzetkanaal (€ * miljoen).

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	Groei 2006-2007
Supermarkten	180,0	178,5	184,4	182,8	200,2	230,6	15,2 %
Speciaalzaken ¹	145,0	160,0	171,0	179,9	197,2	215,9	9,5 %
Overige kanalen ²	50,0	52,5	53,7	57,9	60,5	72,4	19,7 %
Totaal	375,0	391,0	409,1	420,6	457,9	518,9	13,3 %
Marktaandeel	1,6%	1,6%	1,7%	1,8%	1,9%	2,0%	5,3 %

¹ Speciaalzaken: natuurvoedingswinkels, reformwinkels en biologische slagerijen; ² Overige kanalen: boerderijverkoop, boerenmarkten, webwinkels, abonnementen en bezorgsystemen.
Gebaseerd op de *Biologica Bio-monitor (2006, 2007)*.

In de supermarkten zijn steeds meer biologische producten te vinden. Vooral de discountformules hebben door een assortimentsuitbreiding een sterke omzetstijging van biologische producten laten zien. De grote procentuele stijging in de overige verkoopkanalen wordt veroorzaakt door een stijging van bijna 34% aan omzet van biologische producten in de contractcatering en een stijging van bijna 44% via webwinkels en abonnementen. Dit terwijl op boerenmarkten en in boerderijwinkels de omzetstijging beperkt bleef tot een kleine 4%.

De biologische consument

Inmiddels is veel onderzoek gedaan naar kenmerken van de biologische consument. Hierbij kan onderscheid gemaakt worden tussen zware en lichte gebruikers. Zware gebruikers besteden meer dan 40 euro per maand en lichte gebruikers tussen de 10 en 40 euro per maand aan biologische voeding. In Tabel 3.6 zijn de kenmerken van de zware en lichte gebruikers weergegeven.

Tabel 3.6 Gebruikers van biologische producten.

Zware gebruikers	Lichte gebruikers
Jonge gezinnen (oudste kind jonger dan 5) Huishoudens zonder kinderen met huisvrouw ouder dan 30	Huishoudens met kinderen tussen de 6-17
Huishoudens bestaande uit 2 personen	Huishoudens bestaande uit 3-4 personen
Huisvrouwen van 40-49 jaar Huisvrouwen 65+	Huisvrouwen tot 30 jaar
Regio 3 grote steden: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag Rest West-Nederland Noord-Nederland	Regio Oost-Nederland Zuid-Nederland
Netto gezinsinkomen per maand Hoger dan €1700 Lager dan €900	Inkomen De overige (lagere) inkomensklasse
Bron: Van den Ham (2008, p. 121)	

Biologische consumenten onderscheiden zich door bepaalde maatschappelijke waarden: zijn gericht op gezond leven, waarderen gezond en natuurlijk voedsel en willen daar ook voor betalen. Hiernaast hebben ze vaak een leefstijl met interesse in natuur, samenleving en het milieu, stemmen links, zijn lid van natuurorganisaties en lezen zowel een landelijk als regionaal dagblad (Hendriks e.a., 2004).

Aankoopmotieven biologische voeding

De reden waarom consumenten biologische producten aanschaffen verschilt tussen de zware en lichte gebruikers. Bij de zware gebruikers speelt gezondheid, milieu en diergezondheid en smaak een belangrijke rol. Dit geldt ook voor de lichte gebruikers, maar deze groep is in mindere mate bereid hier ook voor te betalen (Van den Ham, 2008). Hierbij merkt Van den Ham (2008, p. 124) op: "Aangezien beide groepen het milieu en dierenwelzijnsaspect van biologische producten waarderen, resulteert hun verschillende aankoopgedrag dus uit een verschil in perceptie van gezondheid en lekkere smaak". En zolang er voor de consument niet genoeg gepercipieerde waarde is, zal de consument biologische producten te duur blijven vinden.

Waarom geen biologische producten?

Door het Instituut voor Strategisch Consumentenonderzoek (in RLG, 2002, p. 40) is onderzocht welke motieven een belangrijke rol spelen om geen biologische producten te kopen terwijl er wel degelijk een wens naar is. Gebleken is:

- Biologisch is te duur (39%)
- Niet aan gedacht om biologisch te kopen (25%)
- Producten zijn niet in de buurt verkrijgbaar (16%)
- Gewoontegetrouw worden gangbare producten gekocht (14%)
- In de 'eigen' winkel zijn geen biologische producten aanwezig (12%)
- Biologische producten zien er minder goed uit (5%)
- Moet te veel moeite doen om biologische producten te kopen (4%)
- Weet niet welke producten biologisch zijn (3%)

De Laat (2008) heeft aangetoond dat ongeveer de helft van de Nederlandse consument geen positieve meerwaarde aan een biologisch product toekent bij hetzelfde prijsniveau. Verder dat 60% van de kopers van het biologische product bij hetzelfde prijsniveau alweer afhaakt bij een prijsstijging van 10%. Hiernaast heeft ze aangetoond dat vrouwen en ouderen iets vaker voor de biologische variant kiezen als het prijsverschil kleiner is dan bij de huidige marktprijzen. Dit is tegenstrijdig met onderzoek van Baltussen e.a. uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van LNV in 2006 (In Biologica Bio-monitor, 2006). Hieruit is gebleken dat:

- Consumenten zeggen dat ze 20 tot 25% meer willen betalen voor biologische producten.
- De beeldvorming van consumenten over biologische producten wijkt af van de aankoopredes die ze hebben om een specifiek product te kopen. Biologische producten worden in verband gebracht met maatschappelijke kenmerken als milieu en diervriendelijk maar de producten worden (ook gangbaar) gekocht op basis van gebruikskennmerken zoals lekker en gezond (zie Tabel 3.7).
- Consumenten kopen meer biologische producten als het prijsverschil afneemt.

Tabel 3.7 Beeld en aankoopredes van biologische producten door consumenten.

	Beeld van biologische producten	Aankoopredes
1	Goed voor milieu	Lekker
2	Goed voor dierwelzijn	Gezond
3	Gezond	Hoge kwaliteit
4	Lekker	Koopt het meestal
5	Hoge kwaliteit	Goed voor het milieu

Baltussen e.a. (In: Biologica 2006).

3.4.2 Biologische land- en tuinbouw

Het afgelopen jaar is het aantal hectares biologisch gecertificeerde landbouwgrond in Nederland afgenomen. De grootste afname vond plaats in Overijssel, terwijl in Drenthe de grootste toename optrad. De provincie Flevoland bezit de meeste gecertificeerde biologische landbouwgrond. In Tabel 3.8 is een overzicht weergegeven van het aantal hectares gecertificeerde landbouwgrond per provincie over de jaren 2006-2007.

Tabel 3.8 Areaal biologisch gecertificeerde landbouwgrond.

Provincie	2006 (ha)	2007 (ha)	Mutatie (%)	Aandeel in 2007(%)
Flevoland	7.36	7.303	0,9	8,0
Gelderland	6.417	6.896	7,5	2,7
Friesland	5.478	5.561	1,5	2,4
Noord-Brabant	5.309	5.266	-0,8	2,1
Drenthe	3.430	4.506	31,4	3,0
Noord-Holland	4.566	4.464	-2,2	3,4
Groningen	4.183	3.897	-6,8	2,4
Overijssel	5.485	3.354	-38,9	1,6
Zuid-Holland	2.408	2.160	-10,3	1,5
Utrecht	2.007	1.559	-22,3	2,2
Zeeland	1.065	1.039	-2,4	0,9
Limburg	842	1.008	19,8	1,1
Nederland	48.425	47.019	-2,9	2,5

Biologica, Bio-monitor, 2007.

Het aantal biologische land- en tuinbouwbedrijven is het afgelopen jaar gestegen tot 1465 (96 bedrijven vertrokken bij Skal en 113 bedrijven sloten zich aan). Het aantal gecertificeerde biologische verwerkers, importeurs, handelaren en opslagbedrijven is in 2007 met een toename van 61 gestegen tot 1037 (Biologica Bio-monitor, 2007).

3.5 Trends in consumptiestijlen van burgers

Door verschillende instituten zoals de Wereldbank en het Nederlands Plan Bureau zijn studies gedaan naar de trends in de toekomst. De meeste studies gaan uit van verdere globalisering. In de Westerse wereld zal het inkomen per hoofd van de bevolking verder stijgen (Enzing e.a., 2005). Door onder andere veranderingen in de demografische kenmerken van de Nederlandse bevolking en door de toenemende individualisering verandert het consumptiepatroon van de Nederlandse bevolking. Een aantal veranderingen staat hieronder beschreven.

- *Verandering in de huishoudsamenstelling.* Het aantal huishoudens zal verder toenemen (RLG, 2002). De afgelopen decennia is het aantal personen per huishouden sterk gedaald. Het wordt verwacht dat deze trend zich in de toekomst verder doorzet. Dit heeft als gevolg dat een toenemende vraag naar woningen zal blijven bestaan en hiermee de concurrentie voor grond (Haan, 2001).
- *Vergrijzing van de samenleving.* Nederlanders worden steeds ouder en de naoorlogse golf van de babyboomers begint op leeftijd te komen. De ouderen van de toekomst zullen een ander consumptiepatroon gaan vertonen dan de vroegere en huidige ouderen. Over het algemeen zijn ze hoger opgeleid, hebben een ruimer budget dan de huidige ouderen en er zal een grote hang zijn naar een vitale levensstijl (Haan, 2001). De grote groep ouderen zal volop actief blijven en hun huidige consumptiepatroon vasthouden. De vergrijzing van de bevolking zal tot een hogere consumptie van vrijetijdsactiviteiten en recreatie leiden (Enzing e.a., 2005).
- *Democratisering van de consumptie.* Een verdere reële welvaartstijging heeft minder beperkingen op het consumeren tot gevolg (Haan 2001). Dit geldt ook voor gezond en gevarieerd voedsel (Vogelzang e.a., 2007).
- *“Experience consumption”:* Een toename van de vraag naar ervaringen. Ervaringen worden in toenemende mate gekoppeld aan de persoonlijke interesse en identiteit (Haan, 2001, Vogelzang e.a., 2007).
- *“Convenience consumption”:* De toenemende welvaart en het hebben van minder tijd, de toenemende “consumptiedruk” vraagt immers koopkracht. Door de verminderde hoeveelheid vrije tijd zal vraag naar gemaksgoederen verder toenemen. Hieronder vallen ook gemaksvuedsel en uitgebalanceerde vrijetijdsbestedingen (Haan, 2001, Vogelzang e.a., 2007).

Spruijt e.a. (2004) beschrijven op basis van Van de Broek e.a. (1999), NRIT (2000), Mommaas e.a. (2000) en Veer (2002) de volgende trends in de vorm van vrijetijdsbesteding:

- Het belang van natuurgerichte recreatie neemt toe;
- Een groeiende belangstelling voor cultuurhistorie en streekgevoel;
- Toename van het platteland als recreatiegebied;
- Groei van de bestedingen aan vrijetijdsactiviteiten;
- Zapedrag: toename in het aantal activiteiten dat beoefend wordt;
- Decentralisering en privatisering in beleid en toename van concurrentie;
- De mobiliteit van consumenten neemt toe;
- Consument wordt kritischer.

Met koolplantjes op weg naar het land.

4 Aanbod aan ondersteuning

Om te kunnen bepalen waar kansen en daarmee nieuwe mogelijkheden voor het CBL liggen is ook gekeken welke organisaties, diensten, netwerken en kenniscentra in Nederland aanwezig zijn op het gebied van kennis (-bundeling), kennisoverdracht m.b.t. (multifunctionele) landbouw en plattelandsontwikkeling, de relatie stad-platteland en biologische landbouw. In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven.

4.1 Multifunctionele landbouw en plattelandsontwikkeling

Op het gebied van de stimulering en ontwikkeling van een multifunctioneel platteland bestaan veel organisaties en worden veel initiatieven genomen. In december 2007 is de Taskforce Multifunctionele Landbouw ingesteld door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit in samenwerking met de sector en maatschappelijke organisaties. Door het ministerie van LNV is een stuurgroep aangesteld en een voorzitter benoemd. De Taskforce verbindt publieke en private partijen en heeft de volgende doelstellingen:

- Marktontwikkeling;
- Ruimte bieden aan ondernemers die bijdragen aan een veelzijdig platteland;
- Versterken van ondernemerschap;
- Meer en beter toegankelijke kennis;

Om deze doelstellingen te bereiken worden ontwikkelingspilots opgezet. “Deze zijn gericht op de ontwikkeling van robuuste ketens en netwerkstructuren in één of meerdere sectoren of regio’s van de multifunctionele landbouw, innovaties op het vlak van wet- en regelgeving en op de ontwikkeling van ondernemerschap” (Taskforce Multifunctionele Landbouw, 2008). Hiernaast worden kennisprojecten opgezet. Deze worden uitgevoerd in samenwerking met onderzoek, onderwijs en/ of advies. Voor meer informatie over de Taskforce Multifunctionele landbouw wordt verwezen naar de website van de Taskforce (www.multifunctionelelandbouw.nl). Naast de Taskforce zijn er veel initiatieven ter bevordering van stimulering en kennisuitwisseling. Een voorbeeld hiervan is Netwerk Platteland. Dit is een nationaal netwerk dat zich inzet voor een sterk en vitaal platteland. Het is een netwerk voor en van mensen en organisaties. Activiteiten die door het netwerk ondernomen worden zijn:

- Inventarisatie van voorbeeldprojecten;
- Bij elkaar brengen van partijen en bevorderen van kennisuitwisseling tussen kennisinstellingen en praktijk;
- Op gang brengen van praktijkkringen;
- Publicaties over thema’s rondom plattelandsontwikkeling;
- On-line informatiecentrum;
- Ondersteuning van actieve groepen bij plattelandsontwikkeling;
- Samenwerking met andere kennisnetwerken, signaleren van kennisvragen en beleidssignalering (Netwerk Platteland, 2008).

Voor meer informatie wordt verwezen naar de website van dit netwerk (www.netwerkplatteland.nl).

Een ander netwerk is het Innovatienetwerk Waardewerken. Dit is een netwerk van 20 pioniers op het gebied van multifunctionele landbouw. Dit netwerk werkt samen met Wageningen Universiteit & Researchcentrum (Praktijkonderzoek Plant & Omgeving en de Animal Sciences Group) aan het versterken van een multifunctionele landbouw in opdracht van het Ministerie van LNV. Voor meer informatie wordt verwezen naar www.waardewerken.nl.

Een aantal andere voorbeelden zijn:

- Veelzijdig platteland (www.veelzijdigplatteland.nl);
- Plattelandimpuls (www.plattelandimpuls.nl);
- Tot 1 januari 2009 bestond de Stichting Vrienden van het Platteland (www.vriendenvanhetplatteland.nl), de website is nog wel actief. De organisatie heeft een doorstart gemaakt onder de noemer Nederland Bloeit: zie <http://www.nederlandbloeit.nl>
- Coöperatie Stadteland (www.stadteland.nl).

Binnen Wageningen Universiteit en Researchcentrum wordt er door verschillende onderzoekscentra (onder andere Alterra, PRI, LEI en PPO) en leerstoelgroepen (onder andere Rurale Sociologie, Dierlijke Productiesystemen, Biologische Landbouwsystemen) onderzoek gedaan naar multifunctionele landbouw. Dit vindt plaats door middel van onderzoeksprojecten op het gebied van multifunctionele landbouw in zijn algemeenheid en specifiek op verbrede landbouwactiviteiten die agrariërs uitoefenen op hun bedrijf, zoals zorglandbouw.

4.2 Verschillende verbrede landbouwactiviteiten

Naast initiatieven ter bevordering en ondersteuning van een multifunctioneel platteland zijn op het gebied van de verschillende verbrede landbouwactiviteiten veel organisaties actief. AgriHolland B.V. te Wageningen heeft een website waarnaast informatie over de agrarische sector tevens verschillende dossiers, waaronder verbrede landbouw, te vinden zijn. Hier is veel algemene informatie over de verbrede landbouw te vinden en verwijzingen naar gespecialiseerde websites. Op de website www.platteland.startpagina.nl zijn veel links te vinden op het gebied van verbrede landbouw.

In onderstaande paragrafen wordt van de afzonderlijke verbrede landbouwactiviteiten een overzicht gegeven van organisaties die daarop actief zijn. Omdat dit is gedaan aan de hand van een quick scan kunnen de overzichten niet als compleet beschouwd worden.

Zorglandbouw

Op het gebied van zorglandbouw zijn veel organisaties actief. Ook wordt op het gebied van zorglandbouw veel onderzoek gedaan. Zo heeft Wageningen Universiteit en Researchcentrum een online Dossier Zorglandbouw met algemene informatie, verwijzingen naar publicaties en verwijzingen naar onderzoeksprojecten. De website is te vinden op <http://library.wur.nl/dps/diensten/dossiers/zorglandbouw.html>.

Een ander voorbeeld is het Steunpunt Landbouw en Zorg. Dit is een organisatie die zich richt op alle landbouw-zorgcombinaties in Nederland. Het heeft als doel het stimuleren, promoten en ondersteunen van perspectiefvolle initiatieven op het gebied van landbouw en zorg. Meer informatie over dit steunpunt is te vinden op: www.landbouwzorg.nl. Dit steunpunt is per januari 2009 opgeheven. Momenteel is nog niet bekend welke organisatie(s) de taken gaan/gaat overnemen. De website van het steunpunt is nog beschikbaar. Praktische informatie over zorglandbouw is ook te vinden op de website: www.zorgboeren.nl. Ook is via deze website het handboek Landbouw & Zorg te bestellen.

Zorglandbouw: de knuffelkoe. (Bron: Agrosysteemkunde, Plant Research International)

De zorgtak kinderopvang kent haar eigen stichting: Kinderopvang op de boerderij. De stichting verzorgt trainingen voor agrariërs en geeft inhoudelijke ondersteuning. Tevens heeft de stichting sinds 2004 haar eigen formule, de Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK), waar agrariërs zich bij kunnen aansluiten.

Agrarische recreatie

Op het gebied van agrarische recreatie zijn inmiddels twee handboeken verschenen: de Startersgids Agrotourisme en het Handboek Verblijfsrecreatie. Deze twee handboeken zijn uitgebracht door LaMi, een samenwerking tussen de provincie Utrecht en LTO-Noord, dat zich inzet voor innovatieve agrarische ondernemers op het vlak van landbouw en milieu, energie, water, en andere thema's. In het onderdeel recreatie binnen het dossier verbrede landbouw van Agriholland zijn veel relevante links met informatie ondergebracht. Ook houdt de stichting Educatief Platteland zich bezig met agrarisch toerisme en verzorgt cursussen.

Landbouweducatie

Op het gebied van boerderijeducatie zijn enkele initiatieven in ontwikkeling. Zo houdt de Stichting Educatief Platteland zich bezig met het aanbieden van diensten als trainingen, workshops, cursussen en symposia met betrekking tot het professionaliseren van boerderijeducatie. Meer informatie over deze stichting is te vinden op de website: www.educatiefplatteland.nl. Ook geeft het Netwerk Biologische Infocentra ondersteuning aan bedrijven op het gebied van educatie. Meer informatie over dit netwerk is te vinden op: www.biologischennetwerk.nl. In Midden-Brabant heeft een aantal agrarische ondernemers die boerderijeducatie aanbieden zich verenigd onder de noemer Klasseboeren. Tevens is er een Platform Boerderijeducatie, een samenwerkingsverband van LTO, de Stichting Educatief platteland, de Stichting Vrienden van het Platteland en de Coöperatie Stadteland. Met "de klas de boer op" is een initiatief van het Platform. Dit is een website waarop veel praktische informatie staat, waaronder een handleiding voor boeren en een handleiding voor docenten.

Over het algemeen richten bovenstaande initiatieven zich op de extensieve vorm van boerderijeducatie.

Voor de meer intensieve vorm van boerderijeducatie zet de Stichting Boerderijschool zich in. Deze richt zich op het realiseren van "levend leren" voor basisschoolklassen in de land- en tuinbouw. De stichting begeleidt scholen en boerderijen en houdt zich bezig met het ontwikkelen van een nieuw onderwijsconcept waarbij de boerderij de functie van leerplek heeft.

Kinderen leren melken onder de kunstkoel. (Bron: Centrum Biologische landbouw Flevoland)

Huisverkoop en streekproducten & ketenontwikkeling

LTO-Nederland en Streekkeigen Producten Nederland hebben samen een website opgezet waarop kennis is gebundeld betreffende agrarische huisverkoop. Land & Co en het CBL hebben samen onder de vlag van Biologica een handboek uitgebracht over de directe verkoop van boerderijproducten. De consument kan op de website van de Vrienden van het Platteland gemakkelijk vinden waar bij hem of haar in de buurt een boerderijwinkel zit. Tevens staat hierop ook een overzicht van de boerenmarkten in Nederland. Op de website van Biologica is in de Biogids een overzicht te vinden van alle boerderijverkooppunten voor biologische producten (www.biologica.nl).

4.3 Relatie stad-platteland

In hoofdstuk drie is een drietal ontwikkelingen beschreven met betrekking tot de relatie stad-platteland: stadslandbouw en stedelijke voedselstrategieën.

Streekproducten en ketenontwikkeling

In Nederland is een stichting die zich bezig houdt met streekproducten van eigen bodem: Biologisch Goed Van Eigen Erf. Dit is een netwerk van biologische boeren die zich regionaal georganiseerd hebben. De overkoepelende stichting Van Eigen Erf biedt veel informatie aan via de website voor groepen ondernemers die gezamenlijk zo'n netwerk willen opzetten.

Stadslandbouw

Stadslandbouw is één van de onderzoeksthema's binnen het project "De smaak van morgen" van het PPO (Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, Lelystad). In dit project wordt in opdracht van het Ministerie van LNV onderzoek gedaan naar nieuwe vormen van landbouw. Het onderzoek van het PPO naar stadslandbouw binnen dit project richt zich voornamelijk op Almere. Almere is hierbij de 'proeftuin voor stadslandbouw'. Binnen dit onderzoek wordt veel aandacht besteed aan de wensen van Almerenaren ten aanzien van stadslandbouw. Hiernaast wordt onderzocht wat de mogelijkheden zijn om in Almere stadsboerderij(en) te integreren in een nog te bouwen woonwijk.

Het PPO heeft binnen het project Waardewerken de Stadslandbouw gids uitgebracht. Hierin worden ervaringen, tips, leermomenten van betrokkenen bij initiatieven betreffende stadslandbouw beschreven. Deze gids is te downloaden van de website www.waardewerken.nl.

Stedelijke voedselstrategieën

Zoals in hoofdstuk drie beschreven is, zijn stedelijke voedselstrategieën in Nederland een nieuw fenomeen. Kennisbundeling en netwerkvorming zijn echter op dit moment (juni 2008) nog niet aanwezig. Hier bestaat wel behoefte aan, aangezien men in een aantal grote steden begonnen is met het opzetten van stedelijke voedselstrategieën (H. Wiskerke, mond. med. 2008c).

4.4 Biologische landbouw

De biologische landbouw heeft inmiddels een meer volwaardige plek gekregen in Nederland, met name op institutioneel gebied. Wageningen Universiteit en Researchcentrum heeft daarom met ingang van 1 januari 2007 het Innovatiecentrum Biologische Landbouw (IBL) opgeheven. De aandacht voor en het onderzoek naar biologische landbouw en voeding heeft inmiddels een blijvende plek in het onderwijs en onderzoek aan Wageningen UR. Daarmee zijn de doelen van het centrum, dat in 2000 operationeel werd, gehaald en is haar voortbestaan overbodig geworden. Bij de oprichting in 2000 kreeg het IBL opdracht om in te spelen op de maatschappelijke behoefte aan kennis over biologische landbouw en voeding en die kennis te ontwikkelen en, samen met reeds bestaande kennis, te ontsluiten. Het doel om de samenwerking op het gebied van onderzoek te bevorderen is gerealiseerd. Binnen Wageningen UR is het onderzoekscluster Biologische Landbouw verantwoordelijk voor bundeling en coördinatie van het door het ministerie van LNV gefinancierde onderzoek. Daarin werkt Wageningen UR samen met het Louis Bolk Instituut. De samenwerking met het bedrijfsleven verloopt via het kennisnetwerk Bioconnect. Verder is voor het verspreiden en ontsluiten van de kennis een goed werkende infrastructuur ontwikkeld met een website, nieuwsbrieven, onderzoekberichten, een kennisbank, een projectenbank en een jaarlijkse relatiedag, waarmee Wageningen UR zowel nationaal als internationaal een zichtbare kennisbron is geworden op dit terrein. Veel van de initiatieven zijn inmiddels overgenomen door de onderzoekscluster Biologische Landbouw (zie: www.biokennis.nl).

Tevens bestaat er binnen LTO een Vakgroep Biologische Land- en Tuinbouw en is er een koepelorganisatie voor de biologische land- en tuinbouw en voeding in Nederland: Biologica. Dit is een ketenorganisatie die zich inzet voor stimulering van de consumptie en kwaliteitsontwikkeling van biologische producten.

Het Centrum Biologische Landbouw (CBL) speelt een rol binnen de biologische landbouw en is sterk verankerd met de praktijk. Het CBL richt zich onder andere op stimulatie van de biologische landbouw en de consumptie van biologische producten.

Literatuur

Agriholland (2008). www.agriholland.nl. Geraadpleegd 4-5-2008.

Bijman, J., Pronk, B., Graaf, R., de, (2003). *Wie voedt Nederland? Consumenten en aanbieders van voedingsmiddelen 2003*, Den Haag: LEI.

Bijnsdorp, Y. C. M. (1996). *Dichter bij de boer. Onderzoek naar verschil in belangstelling voor ondersteuning van biologische agrarische bedrijven door deelnemers van stadsboerderij De Kring en de Wageningse bevolking*, Vakgroep Ecologische Landbouw en Vakgroep Sociologie. Wageningen, Wageningen Universiteit.

Biologica (2006). *Bio-Monitor cijfers en trends, jaarrapport 2006*.

Biologica (2007). *Bio-Monitor cijfers en trends, jaarrapport 2007*.

Brabants Bureau voor Toerisme (2004). *Marketinghandboek voor streekproducten en aanverwante toeristische productontwikkeling*.

CBS (2008). www.statline.cbs.nl. Geraadpleegd 22-2-2009.

Cone, C. A., Myhre, A. (2000). *Community-Supported agriculture: A Sustainable Alternative to Industrial Agriculture?* In: *Human Organisation* Vol. 59(2): 187-197.

Coöperatie Stadteland (2006). *Rapport: Veelzijdig platteland*.

De nieuwe ronde (2008). www.home.zonnet.nl/denieuweronde/index.htm. Geraadpleegd 6-5-2008.

Dubbeldam, R. (2003). *De Noordermarkt: van duinvoetje tot ezelsoor*. In: *Ekoland* 12: 12-15.

Engelen, C.J.M., (2007). *Stadslandbouw in Almere, de integratie van stadslandbouw en wonen*. Wageningen Universiteit en Researchcentrum.

Engelen, C.J.M., Gosselink, I., (2008) *Ontwikkelingsmogelijkheden voor het Centrum Biologische Landbouw. Wetenschapswinkel Rapport 247*. Wageningen: Wetenschapswinkel Wageningen UR.

Enzing, C., Gijsbers, G., Vullings, W., TNO-STI, Delft (2005). *Een blik vooruit verrijkt de toekomst InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Rapportnr 05.3.051*. Utrecht.

Garnett, T. (2000). *Urban agriculture in London: rethinking our food economy*. *Growing Cities, Growing Food, Urban Agriculture on the Policy Agenda*. In: N. Bakker, et al *Feldafing: Deutsche Stiftung fur internationale Entwicklung Zentralstelle fur Ernährung und Landwirtschaft*: 477-500.

Gemeente Amsterdam bestuursdienst. (2007). *Proeftuin Amsterdam: meer gezond en bewust eten in Amsterdam*. www.amsterdam.nl/persberichten. Geraadpleegd 30-03-2008,

Haan, J., de, Broek, A., van den, Schnabel, P. (2001). *Het nieuwe consumeren, een vooruitblik vanuit demografie en individualisering*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Ham, S., van der, (2008). *Wens en werkelijkheid. Studie naar een geschiedenis van de biologische landbouw en voeding in Nederland*. Arnhem: Uitgeverij Spring Media- Biofood Magazine.

Heins, S. (2001). *Op zoek naar de rurale idylle*. Utrecht: Nethur.

Heins, S. (2002). Rurale woonmilieus in stad en land. Plattelandsbeelden, vraag naar aanbod van rurale woonmilieus., Delft: Eburon.

Hendriks, K., Stobbelaar, D.J., Fruithof, F., Tres, B., (2004). Biologische producten met een gezicht. Mogelijkheden voor regionale biologische productie om klanten te binden door herkenbaarheid. Wageningen: Alterra.

Immink, V. M., Kroon, S.M.A. van der, (2006). Wat je vers haalt is lekker. Thuisverkoop op het Platteland. Wetenschapswinkel Rapport 227. Wageningen Universiteit en Researchcentrum, LEI, Wetenschapswinkel Wageningen UR.

Kolodinsky, J. M., Pelch, L.L. (1997). Factors Influencing the Decision to Join a Community Supported Agriculture (CSA) Farm. In: Journal of Sustainable Agriculture 10(2/3): 129-141.

Laat, I., de., (2008). Biologisch niet zo logisch. www.research-int.com. Geraadpleegd 14-4-2008.

Laird, T. J. (1995). Community supported agriculture. In: Kolodinsky, J.M. et al (1997), Factors influencing the decision to join a community supported agricultural (CSA) farm. Journal of sustainable Agriculture, 10: 129- 141.

Landbouw Economisch Instituut (LEI); Centraal Bureau voor de Statistiek (2006). Land- en tuinbouwcijfers 2006.

Landbouw Economisch Instituut (LEI); Centraal Bureau voor de Statistiek (2007). Land- en tuinbouwcijfers 2007.

Landbouw Economisch Instituut (LEI); Centraal Bureau voor de Statistiek (2008). Land- en tuinbouwcijfers 2008.

Landbouw en Zorg. (2008). www.landbouwenzorg.nl. Geraadpleegd 3-2-2009,

LekkerUtregs. (2008). www.lekkerutregs.nl. Geraadpleegd 25-05-2008.

London Development Agency (2006). Healthy and Sustainable Food for London. The Mayor's Food Strategy. London: London Development Agency.

Maat, M., van der, (2003). Agrotourisme, iets voor u? Startersgids Agrotourisme in Utrecht. Utrecht: LaMi.

Marktplan Adviesgroep (2005). Economische effecten Agrotourisme, eindrapportage. Bussum: Marktplan Adviesgroep.

Meester, G., Oskam, A., Silvis, H., (2005). EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen. Van politiek naar praktijk. Wageningen: Wageningen Academic Publishers.

Minister van VROM (2008). www.vrom.nl. Geraadpleegd op: 12-5-2008.

Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselveiligheid (2007a). LNV-beleid in 2008 De plannen in kort bestek. Den Haag: Ministerie van LNV.

Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselveiligheid (2007b). Beleidsnota biologische landbouwketen 2008-2011. Biologisch in verbinding, perspectief op groei. Den Haag: Ministerie van LNV.

Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselveiligheid (2008a). politiek akkoord over de health check van het Gemeenschappelijke landbouwbeleid. Den Haag: Ministerie van LNV.

Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselveiligheid (2008b). LNV-beleid in 2009 Den Haag: Ministerie van LNV.

Ministerie van OCW (2006). Kerndoelen in het basisschoolonderwijs.

Ministeries van LNV; VROM; V&W en OCW (2006). Agenda voor een vitaal platteland, meerjaren programma 2007-2013 samen werken. Den Haag: Ministerie LNV.

Morgan, K., Sonnino, R. (2006). Empowering consumers: the creative procurement of school meals in Italy and the UK. *International Journal of Consumer Studies*. 31 (2007): 19-25.

Noordermarkt. (2008). www.noordermarkt.nl. Geraadpleegd 10-05-2008.

Netwerk Platteland (2008). www.netwerkplatteland.nl. Geraadpleegd: 28-1-2009.
Oostlinde, H., Bruin, R. de, (2005). Openbare rapportage van het Koepelproject Kennisontwikkeling Streekgebonden Productie en Vermarkting ACB/ACD 03.045. Professionalisering Biologische Afzetketen en Duurzame Agro-Foodketens. Den Haag: LEI.

Oskam, A., Versteijlen, H., Silvis, H., (2005). Van prijsbeleid naar bedrijfstoelagen. In EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen. Van politiek naar praktijk. Meester e.a. Wageningen: Wageningen Academic Publishers.

Proeftuin Amsterdam (2008). www.proeftuin.amsterdam.nl. Geraadpleegd 01-04-2008.

Raad voor het Landelijk Gebied (2002). Voor boeren burgers en buitenlui, publicatie RLG 02/08, advies over de betekenis van sociaal-culturele ontwikkelingen voor het landelijke gebied.

Relaes, J., Todd, P., Brouwer, F., (2005). Naar ecologische duurzaamheid. In: EU-beleid voor landbouw, voedsel en groen. Van politiek naar praktijk. Meester e.a. Wageningen: Wageningen Academic Publishers.

Roep, D., Wiskerke, J.S.C., (2006). Nourishing Networks, fourteen lessons about creating sustainable food supply chains. Wageningen UR, Rural Sociology Group.

Silvis, H., Bruchem, C., van, Berkhout, K., Bommel, K., van, Bont, W., de, Everdingen, T., van, Kleijn, T., en Pronk, B. (2008). Agrarische structuur, trends en beleid. Ontwikkelingen in Nederland vanaf 1950. Wageningen & Den Haag: LEI

Spruijt, J. (2004). Belevingslandbouw. Maatschappelijke kaders 'de smaak van morgen': eindrapport. Lelystad: Wageningen UR - PPO.

Stichting educatief platteland (2007). De weg naar professionalisering certificering kwaliteitsgarandering van boerderijeducatie.

Stichting Streekeigen Producten Nederland. (2008). www.erkendstreekproduct.nl. Geraadpleegd 25-05-2008.

Taskforce Multifunctionele Landbouw. (2008). www.multifunctionelelandbouw.nl. Geraadpleegd 25-1-2009.

Verschuur, G. (2004). Geciteerd door: Zoethout, T: Huisverkoop geeft mooie neveninkomsten. In: *Ekoland* 6: 8-11.

Vlieger, J. J. d., Ittersum K. van, Meulen H.S. van der, (1999). Streekproducten: van consument tot producent. Den Haag: LEI.

Vogelzang, T., Mil, E., van, Meeusen, M. (2007). Bouwstenen voor beleidsopgaven voor de biologische landbouw. Den Haag: LEI.

Vogl, C. R. (2003). Urban organic farming in Austria with the concept of Selbsternte ('Self-harvest'): An agronomic and socio-economic analysis. *Agriculture and Food Systems*. 19: 67-79.

Vreke, J., Salverda, I.E, Donders, J.L., Langers, F., Veeneklaas, F.R., (2006). Potenties van groen! De invloed van groen in en om de stad op overgewicht bij kinderen en op het binden van huishoudens met midden- en hoge inkomens aan de stad.

Vrienden van het Platteland (2006a). Analyserapport Boerderij educatie.

Vrienden van het Platteland (2006b). Analyserapport landbouw en kinderopvang.

Vrienden van het Platteland. (2008). www.vriendenvanhetplatteland.nl. Geraadpleegd 29-04-2008.

Warnaar, M. (2005). Regiogeoriënteerde landbouw: een kans voor boer en burger; De voorwaarden voor regiogeoriënteerde landbouw in de stadsrand van Almere. Wageningen: Wageningen Universiteit.

Warnaar, M. (2006). Toekomstperspectieven voor stadslandbouw. Wat willen (potentiële) stadsboerderijbezoekers? Wageningen: Wageningen Universiteit.

Wells, B., Gradwell, S., Yoder, R. (1999). "Growing food, growing community: Community supported agriculture in rural Iowa." *Community Development Journal* Vol. 34(No 1): 38-46.

Wiskerke, J. S. C., Roep, D., Broekhuizen, R., van. (2006). Omslag naar een veelzijdig platteland: met nieuw elan. Rapport Veelzijdig platteland. Coöperatie Stadteland.

Wiskerke, J. S. C. (2008a). Urban food dynamics towards an integrative and territorial food policy. Purple Event: The peri urban dimension of the CAP: 'the purple regions' position. Keynote Presentation. Brussel, 22-05-2008.

Wiskerke, J. S. C. Landbouw en platteland in een verstedelijkte samenleving: conflict of synergie? In: *Ekoland* 7 (2008b) p. 18-20.

Wiskerke J.S.C. (2008c, 15-04). Mondelinge mededeling.

Wiskerke J.S.C. (2009, 28-2). Mondelinge mededeling.

Landbouw en Zorg (2008). www.landbouwzorg.nl. Geraadpleegd 2-2-2008

Wetenschapswinkel Wageningen UR

Wetenschapswinkel Wageningen UR

De Wetenschapswinkel is een onderdeel van Wageningen Universiteit en Researchcentrum. Allerlei maatschappelijke organisaties, actiegroepen of verenigingen kunnen hier terecht met een vraag of probleem op het werkterrein van Wageningen UR.

Wetenschapswinkel Wageningen UR

Postbus 9101
6700 HB Wageningen
tel. (0317) 48 39 08
e-mail: wetenschapswinkel@wur.nl
www.wetenschapswinkel.wur.nl